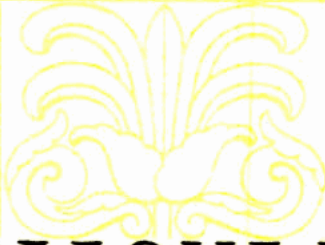

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

БЕРЛІН · Р. Б. 1940

АМИТРО ДОРОШЕНКО

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

В МИНУЛОМУ И СУЧАСНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

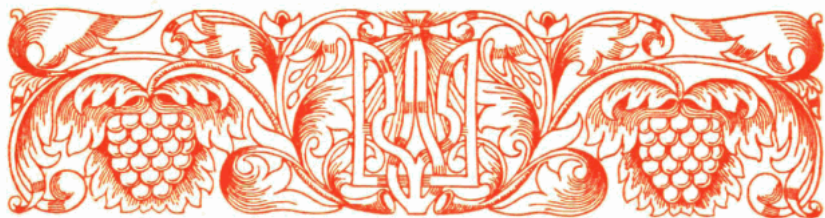
БЕРЛІН · Р. Б. 1940

1899-1939

40-ЛІТ.ЛІТЕРАТ.ДІЯЛЬНОСТІ

Д. Дорошенич.

СОРОКАЛІТТЯ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ проф. Д. І. Дорошенка*) припадає на час, коли Україна знову стоїть на порозі подій, які можуть зробити глибокі зміни в її існуванні. В такий переломовий час тим більше відчувається потреба оглянутись назад, зробити біляк українського руху та в першу чергу зважити і оцінити діяльність тих піонерів новітнього українства, яких стає все менше та менше, і які мають великі заслуги перед українською нацією.

В перших рядах цієї старої гвардії стояв і стоїть Д. І. Дорошенко. Визначний політик, громадський діяч, вчений, публіцист — вписався він на завжди в історію українського національного відродження. На переломі ХІХ—ХХ. ст. та навіть і до Світової війни мало було на Східній Україні людей, що ставили національний обов'язок понад усе, що в умовах російських репресій і цензурних скорпіонів віддавали себе вповні на службу українській ідеї, за те чимало таких, що були по суті українофілами, симпатиками українського руху, і як такі приймали тільки час від часу участь в національному житті. Перші все мусіли нести увесь тягар національних обов'язків та впертою повсякденною працею пробивати нові стежки, здобувати нові позиції, і саме до цього авангарду належав Д. І. Дорошенко.

Те ж саме було і з суто літературною працею того часу. Саме від піонерів українства вимагала вона великої жертвенности. Один з найвизначніших діячів старшої генерації, покійний проф. О. Лотоцький, писав мені в лютому 1939 р., що вони не могли дозволити собі на розкіш спеціалізації, а мусіли буквально

*) Перше друковане слово Д. І. Дорошенка появилось в 1899 році в «Літературно-Науковій Вістнику», кн. VI («Звістки про український театр»).

виконувати ролю «одної прислуги за все». Не особисті замилювання, тільки національні потреби керували письменницькою працею провідників українського руху.

Ще молодим студентом мусів і Д. І. Дорошенко саме в такий спосіб віддати свої сили на службу національного слова. Час від революції 1905 р. до Світової війни проходив під знаком тяжкої боротьби за існування східньо-українського щоденника і журналу літературно-наукового характеру та їх повільного востанн в українській ґрунт. Опріч постійних поліційних і цензурних наґінок та фінансових труднощів, тяжив на них і брак постійних співробітників, які б живо й швидко відгукувалися на потреби дня. Тоді в стадії витворення знаходилися не тільки українська преса, але й український журналіст. Саме тут Д. І. Дорошенко показав себе незамінним робітником. Він приймає участь майже у всіх видатніших органах української преси, передо всім у «Раді» (Київ), «Україні» («Кіевская Старина»). «Українській Житні» (Москва), «Літературно-Науковім Вістнику» (Львів), «Новій Громаді» (Київ), «Ukrainische Rundschau» (Відень), в провінційональних органах: «Волянъ», «Полтавщина», «Южная Заоя». «Хлібороб», «Рідний Край», «Запорожжа» й т. д. Теми його статей торкаються всіх сторін українського життя, але з перевагою культурного елементу: він подає огляди національного життя на всіх просторах України, статті про українську літературу, театр, шкільництво й університети, про наукові товариства, огляди преси, характеристики окремих видатних українських діячів (Б. Грінченка, І. Франка, В. Горленка, М. О. Маркович, І. Тобілевича, Марії Заньковецької, М. Старицького, М. Кропивницького, П. Куліша, М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Максимовича, М. Ковалевського, М. Чалого, П. Чубинського, В. Лесевича, М. Лисенка й т. д. й т. д.); Переїхавши у 1909 р. до Катеринославу на педагогічну посаду, він в 1909—1913 роках редагує двохижневик «Дніпрові Хвилі».

Як високошкільний педагог і науковий діяч на еміґрації, Д. І. Дорошенко мав все на увазі завдання, які в першу чергу потрібні були для української нації. Так появилися в 1922 р. в Берліні три томи «Славянського світу в його минулому й сучасному», перша ориґінальна праця такого роду в українській літературі, якої метою було дати українському читальникові «образ життя й долі народів, що жили й розвивалися в умовах дуже до нас подібних, або були в дійсности тісно звязані з нами історичною долею, впливали на нас, або й самі нашого впливу на собі зазнавали». Для задоволення потреб середнього шкільництва вийшов у 1921

VI

році у Відні «Курс історії України для вищих клас середніх шкіл» а в 1923 р. в Ляйпцігу «Короткий курс історії України».

Поруч з тим йшла і наукова праця молодого дослідника. І її характеризував міцний зв'язок з життям, стремління відповідати на сучасні потреби українського руху. Бувши в 1904 р. головою української студентської громади в Петербурзі і на її бажання, він робить перші підсумки української літературної продукції і видає в тім же році «Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью» (СПБ). Перебуваючи у Катеринославі, Д. І. Дорошенка стає секретарем заснованої в 1905 р. Катеринославської Архівної Комісії та редактором її видань; там же видав він в 1914 р. повний збірник творів Шевченка з власною біографією великого поета. В 1917 р. у Чернівцях видає «Покажчик нової української літератури (1798—1897)», виданий в доповненому вигляді у Празі в 1925 році.

Під час Світової війни і творення української державности після революції 1917 р. літературно-наукова діяльність Д. І. Дорошенка мусіла відступити на задній план. Йому прийшлося виконувати значно відповідальніші обов'язки: члена Південно-Західного Комітету Союзу Городів, краевого комісара Галичини й Буковини, міністра закордонних справ Гетьманської Держави 1918 р. З початком 1919 р. стає він доцентом української історії в новозаложеному Українському Державному Університеті в Кам'янці Подільському. Але свого повного розвитку досягає літературно-наукова праця Д. І. Дорошенка вже на еміграції. В 1922 році стає він редактором «Українського Слова» в Берліні, далі професором Українського та Карлового Університету в Празі (катедра української історії); з 1926 по 1931 р. керує як директор працею Українського Наукового Інституту в Берліні, пізніше переходить на професуру в Варшаві (катедра історії Церкви), а після німецько-польської війни 1939 р. знову повертається до старого осередку в Празі.

Потребами високошкільної освіти треба пояснити появу в 1923 р. в Празі «Огляд української історіографії». Це перший повний історіографічний огляд літератури до української історії, хоч короткий, але ясно й плястично збудований. Дослідник дає тут не хронологічно-схематичний перегляд праць з історії України, але ставить їх в безпосередній зв'язок з розвитком національно-історичної думки, ширше беручи, з розвитком національного самопізнання. Основне завдання книги — висвітлити український історичний процес, оскільки він відбився в історичній праці самих українців.

Вже одна ця книга забезпечує Д. І. Дорошенкові сталє місце в розвитку української історіографії, але з його пера вийшов ще цілий ряд окремих історіографічних розвідок: про Куліша (Київ 1918 і Ляйпціг 1923) і Костомарова (Київ 1920, Ляйпціг 1924), статті про Д. Бантиша-Каменського, Д. І. Яворницького, М. Грушевського, В. Липинського, В. Доманицького, М. Драгоманова, з чужих Франтішка Паляцького, Бідла й т. д. В його ґрунтовній праці »Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII. und der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts« (Abhandlungen des Ukrain. Wiss. Instituts, Berlin 1927, В. I.) проходить перед нами ціла галерея західноєвропейських істориків, подорожніх, економістів, природознавців XVIII та першої половини XIX ст., які описували сучасну їм Україну або займалися її історією. Йому ж належить ряд загальних оглядів новітньої української історіографії в чужих мовах: *Ukrainian Historiography since 1914* («The Slavonic Review», London 1924, Vol. III), *Die Entwicklung und die Errungenschaften der ukrainischen wissenschaftlichen Forschungstätigkeit in den letzten fünfzig Jahren* (Mitteilungen der Ukrain. Wiss. Inst. in Berlin, 1927, Н. I), *Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjet-Ukraine in den letzten Jahren* (Jahrbücher, 1928, Н. 2), *Die ukrainischen historischen Forschungen in den Jahren 1914-30* (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, Berlin 1931, В. V, Н. 3), *Svensk-ukrainska förbindelser under 1600-och 1700-talen i belysning av den nyaste ukrainska historieskrivningen* (Historisk Tidskrift, Stockholm 1937), *Ukrainiska Akademja Nauk i jej losy* (Przegląd Współczesny 1935, V), *Rozwój Ukrainoznawstwa na tle ewolucji ukraińskiej myśli narodowej* (там же 1937, VIII), *Ukrajinská Akademie věd v Kijevě* (Slovanský Přehled, Praha 1926, в. VI.). З давніших історичних творів звертали на себе увагу нашого дослідника такі теми: «Исторія Русовъ як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття» (Хліборобська Україна, Відень 1921, III) та «Шерерові Annales de la Petite Russie та їх місце в українській історіографії» (Ювілейний Збірник на пошану проф. І. Бідла, Прага 1928 — в чеській мові). Другою небуденною появою був двохтомовий «Нарис історії України», виданий в 1932—33 рр. Українським Науковим Інститутом у Варшаві. Цей перший університетський курс історії України мав задовольнити потреби як студента, так і взагалі освіченого читальника, для чого автор дав у тексті перегляд спірних питань української історії, а в примітках до кожного відділу широку літературу предмета.

VIII

Як історик належить Д. І. Дорошенко до перших представників державницького напрямку в нашій історіографії. Коли В. Липинський був ідеологом державництва, а в історії дав нове розуміння епохи Богдана Хмельницького та його особи, коли С. Томашівський зробив оригінальну спробу освітлити нашу стару історію київського і галицько-волинського періодів з українського державницького штандпункту, то Д. І. Дорошенко був тим, що прикладав в своїм «Нарисі» цю ідеологію до цілого процесу історії України. Але у нього в супереч до суб'єктивізму Липинського (напр., занадто сильне підкреслення ваги шляхецького елемента в будові української держави часів Б. Хмельницького) і локального патріотизму Томашівського (перша справжня українська держава — галицько-волинська) виклад зрівноважений і гармонійний. Він має на меті дати об'єктивний образ українського історичного розвитку й реально вияснити, хто саме в даний історичний момент був справді будуючим елементом тогочасної української державности. В його очах Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко або Іван Мазепа — великі діячі саме тому, що вони як сильні особистості і справжні патріоти поставили метою свого життя створення великої суверенної української держави, — без огляду на те, чи це завдання вдалося їм виконати чи ні.

Велику вартість має університетський курс ще й з другого боку. До цього часу у нас взагалі не було загального огляду XVIII століття в історії України, щойно в «Нарисі» Дорошенка маємо першу спробу синтетичного поєднання українського життя XVIII ст. в його повноті, з політичного, соціального, економічного і культурного боку. В «Нарисі» положено й перші підвалини для правдивої історії XIX ст. М. Грушевський та інші історики все йшли за трафаретом і робили з XIX ст. почасти історію українського руху і визвольних змагань, почасти обмежувалися описом сучасної літературної й етнографічної продукції аб театральної діяльності й т. д. Політичний і соціальний образ життя на Україні в XIX ст., особливо в зв'язку з російським режимом, дав нам вперше «Нарис».

Тими ж рисами спокійного, зрівноваженого викладу відзначається й Дорошенкова двохтомова історія української державности наших часів, 1917—1918 рр., (Ужгород 1930—1932), дарма що її автор сам приймав близьку участь в тодішніх подіях. Хто знає, як тяжко за кордоном збирати той величезний архівний, пресовий та інший матеріал, яким користався дослідник, той зрозуміє, яку силу праці вложено в цей широкий і плястичний малюнок нашої найновішої історії.

Менше займався Д. І. Дорошенко архівно-дослідницькою працею. Вимоги національного життя примушували його, одного з наших рідких істориків, що майстерно володіють стилем і вмійють в живій, ясній, плястичній формі малювати події, в першу чергу займатися складанням загальних оглядів, курсів та популяризацією наших наукових досягнень. Але все ж таки з його пера вийшло чимало розвідок, заснованих в значній мірі на новім архівнім матеріалі. Отакими були писані (почасти на підставі нових турецьких джерел) спільно з чеським професором Рипкою праці: »Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika«, Praha 1933), »Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v prví pol. XVIII stol.« (Praha 1936). На підставі нових джерел з архіву Красівських дослідник чимало причинився до зрозуміння діяльності «Степана Опари, невдалого гетьмана Правобережної України» (Прага 1937), особливо що до його зовнішньої орієнтації. Дуже цінною являється більша розвідка «З історії української політичної думки за часів світової війни» (Прага 1936), в якій крім значної літератури використано швейцарський архів відомого українського соціяліста Л. Юркевича. Тут подано оригінальні листи Леніна, Троцького й Зіновьєва, дуже важні для з'ясування ставлення большевицьких проводирів до української проблеми. На підставі архівних матеріалів пруського таємного державного архіву і архіву закордонних справ у Відні писано розвідки «В. Антонович, панславизм і австрійська поліція» (в *Časopis-u Národního Musea*) та «Український рух 1890-х років в освітленні австрійського консуля в Києві» (Збірник «З минулого». Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1938, т. 48). До початків політичної діяльності В. Липинського відноситься стаття «Зперед тридцяти літ» (там же), теж заснована на матеріалі архівного характеру. На жаль, найбільша праця Д. І. Дорошенка, його монументальна монографія про гетьмана Петра Дорошенка, для складання якої автор роками працював в польських архівах і виписав з них силу документів, що тепер після німецько-польської війни напевно вже й не існують, не знайшла ще свого видавця, хоч і лежить цілковито виготовленою до друку.

Але Д. І. Дорошенко не тільки видавав суто наукові або науково-популярні праці. Він, як видатний учасник великих подій, ділився з громадянством своїми надзвичайно цікавими спостереженнями з недавнього минулого: «Мої спомини про недавнє минуле» (1914—1920) в чотирьох частинах (Львів 1923—24) — це майстерні малюнки українського життя часів війни, революції і державного будівництва. Початків ХХ ст. торкаються його ж цікаві спогади про українське студентське життя в Петербурзі

і Варшаві, що появилися в другому томі збірника «З минулого» Укр. Наук. Інст. у Варшаві 1939. Живо й кольоритно змальовано ним не одного старшого українського діяча в характеристиках або споминах, поміщених в різних українських і навіть чужинецьких виданнях: І. Шрага, Ф. Матушевського, А. Вязлова, Ів. Франка, В. Науменка, Т. Зінківського, В. Доманицького, В. Горленка, Ол. Русова, В. Леонтовича, О. Лотоцького й т. д.; окрема книжка присвячена життю й громадській діяльності Євгена Чикаленка (Прага 1934). На порозі історії і мемуару стоїть широке обговорення «Войны и революції на Украинѣ» в російським журналі «Историкъ и Современникъ» (Берлін 1922—24), цікаве вже тому, що автор, одинокий серед українців, дав росіянам ґрунтовний опис подій на Україні часів війни і революції з українського штандпункту.

Окреме місце в літературній продукції Д. І. Дорошенка займає праця над Шевченком. З великого пієтету до геніального українського поета повстав цілий ряд праць: вже згадане катеринославське повне видання творів Шевченка з біографією (1914), переклади російських творів поета на українську мову (напр., «Мандрівка з приємністю і не без моралі», «Варнак»), й розвідки «Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка» (повне видання творів Укр. Наук. Інст. в Варшаві, т. III). Ще більша заслуга Дорошенка — в поширенню відомостей про Шевченка за кордоном. Його надзвичайно гарно видані книжки про «Шевченка як національного поета України» вийшли в німецькій (Берлін 1930), французькій (Прага 1931), англійській (Прага 1936), і італійській мовах (Прага 1939). Також і в журналах наукового типу: *Germanoslavica* (Prag 1932—33, Н. 2), *Zeitschrift für slavische Philologie* (1932, В. IX) та ин. появлялися його статті, в яких було докладно з'ясовано, що зробили дослідники творчости Шевченка в післявійськовий час.

Перебуваючи за кордоном, наш шановний історик дбав як ніхто до нього про інформацію чужинців в українських справах. Його участь в наукових чужинецьких журналах набрала надзвичайно широкого розмаху. Статті за його підписом (а ще більше рецензій) зустрічаємо в *The Slavonic Review* (London), *Historisk Tidskrift* (Stockholm), *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte* (Berlin), *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* (Breslau), *Zeitschrift für slavische Philologie* (Berlin), *Orient und Occident* (Leipzig), *Osteuropa* (Königsberg), *Deutsche Monatshefte in Polen* (Posen), *Germanoslavica* (Prahа), *Slavia* (Prahа), *Slavische Rundschau* (Prahа), *Slovanský Přehled* (Prahа),

Časopis Národního Musea (Praha), Przegląd Współczesny (Warszawa), Elpis (Warszawa), Abhandlungen und Mitteilungen des Ukrain. Wiss. Institutes (Berlin), й інших. Тематика цих статей була різноманітна: Шевченко, Драгоманов, переклади Гете на українську мову, Шекспир на Україні, українська автокефальна церква, історичний огляд української літератури, згадані історіографічні огляди української історичної продукції після війни, німецьке право на Україні, життя й діяльність Мазепи, характеристика М. Грушевського, В. Липинського й т. д. й т. д. Але особливо важливими були ті, де автор вияснював чужинцям основні проблеми української історії і виказував їм різницю між українським і російським історичним процесом. До них належали: Was ist osteuropäische Geschichte? Zur Abgrenzung der ukrainischen und russischen Geschichte (Zeitschr. f. Osteurop. Gesch. 1934, B. IX, H. I), Die Rolle der Ukraine in der Geschichte Osteuropas (Deutsche Monatshefte in Polen, Dezember 1937), Die Namen «Rusj», »Rußland« und »Ukraine« in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung (Abhandlung. des Ukr. Wiss. Inst. in Berlin 1931, B. III), Die Entwicklung der ukrainischen Geschichtsidee vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart (Jahrbücher f. Kultur u. Geschichte der Slaven 1928, B. IV, H. III). Пильної уваги заслуговує згадана вже історіографічна стаття Д. І. Дорошенка в шведському Historisk Tidskrift (1937) про шведсько-українські зв'язки часів Б. Хмельницького і Мазепи, бо вона була першим українським виступом в шведській науці, тим більш необхідним, що шведи знали лишень головнішу російську літературу і Костомарова, а тому не мали правдивої уяви про найважливіші періоди нашої козацької держави, саме ті періоди, коли Швеція грала велику роль в подіях Східньої Європи й співпрацювала з Україною. Ще одну літературну подію з творчости Д. І. Дорошенка мусимо собі добре запам'ятати: в 1939 р. вийшла в Америці його історія України (коло 700 стор. друку) в англійській мові, перша поява такого роду в англо-саксонським світі.

Д. І. Дорошенко, людина гуманної, лагідної, зрівноваженої вдачі, спокійний і толерантний, джентельмен в обходженню з людьми, тими ж рисами позначився і в своїй літературній діяльності. Його витримано-здержливі, об'єктивні характеристики чи то українського історичного процесу і його окремих моментів, чи то визначних діячів України, подавані в державницьким аспекті, не були твором далекого від дійсности кабінетного вченого, тільки справжнього українського патріота, що знав українське

життя з усіх його боків й саме тому ніколи не вдавався в крайности. Небуденним в його літературно-науковій творчості була та цінна риса, яка характеризувала взагалі стару гвардію новітнього українства: працювати без перестанку і не вважаючи на ніякі особисті обставини життя там, де цього вимагали інтереси України. Так воно було і з нашим шановним істориком на рідній землі і на еміграції, де він став піонером поширення знання про Україну серед європейських народів.

Б. Крупницький.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

А САМОМУ ПОЧАТКУ ЦИХ МОЇХ МІРКУ-

вань про ролю й значіння Православної Церкви в житті українського народу в його минулому, сучасному та й в майбутньому, я вважаю потрібним зазначити, що хочу говорити лиш про Українську Православну Церкву, та що в даному разі звертаюсь лиш до моїх земляків українців-православних.

Історична доля українського народу склалася так, що він уже скоро 250 літ як ділиться на дві релігійні громади: на православну, до якої належить більшість українців, і греко-католицьку, до якої належить меншість. Нема що й казати, що обидві релігії, визнавані українським народом, повинні бути предметом пошани з боку кожного українця, до якої б з цих релігій він сам не належав. Визнаючи віру православну, ми повинні з пошаною ставитись до віри наших братів, українців греко-католиків, і навпаки: вірно додержучись своєї греко-католицької релігії, українці греко-католики повинні шанувати віру своїх православних братів. Так само в будучій відновленій Державі Українській, в яку ми всі віруємо і якої дожидаємо, обидві релігії, обидві церкви, мають бути в усьому рівноправні й однакєво шановані з боку державної влади.

Було б з нашого боку непростимим гріхом, як би ми допустилися чи тепер, чи в майбутньому, підкреслювання релігійних різниць в нашому народі, а вже справжнім злочином супроти наших спільних національно-державних завдань було би заводити

тепер якусь уособицю на релігійному ґрунті, побільшуючи й поглиблюючи цим різниці, витворені довголітнім перебуванням в різних державах під чужим пануванням. Одже виходячи з таких міркувань я й звертаюся до своїх православних земляків, щоб поділитися з ним думками про одну з найважливіших справ нашого життя, про справу Української Православної Церкви. Ця справа, яко внутрішня справа самих лишень українців православних, має бути вирішена, в площі політичних відносин, лиш їх власними зусиллями, в згоді з канонами й духом самої Православної Церкви. Але ця справа має велику вагу й для загально-українського діла, бо мова йде про упорядкування церковно-релігійного життя 9/10 українського народу на його власних теренах, не кажучи вже про колонії й еміграцію. І я думаю, що мої земляки греко-католики з свого боку поставляться з повним розумінням до наших старань вирішити й упорядкувати свої церковні справи так, щоб не було на користь всієї української справи в цілому, на користь ідеї української держави, яка об'їме собою всі частини української землі й об'єднає духово всіх українців на цілому широкому світі.

Те, що мною сказано що-до греко-католиків, у рівній мірі відноситься й до українців римо-католиків, а також і до протестантів, хоч вважаючи взагалі протестантизм на українському ґрунті за явище штучне. за продукт ослаблення активності обох церков — Православної й Католицької, ми боїмось, що він часто-густо веде просто до денационалізації українців. Так було, наприклад, з протестантськими сектами штундистів чи баптистів на Україні, так є і з спробами організації протестантських українських громад в Сполучених Штатах Північної Америки і в Канаді. Само собою розуміється, що визнаючи толеранцію до кожної релігії взагалі, не можна й подумати про якісь правні обмеження, чи про переслідування якоїсь християнської релігії, чи навіть секти. Я переконаний, що з інтенфікацією церковного життя в межах Православної й Греко-Католицької церков самі собою зникнуть і всякі ухили в бік протестантизму або якої іншої християнської віри.

Не раз доводиться нам на еміграції чути скептичні голоси що-до значіння й ролі Православної Церкви в житті українського народу, спеціально що-до наших часів і майбутности. Ці голоси походять здебільшого від людей взагалі байдужих до релігії й до церкви, але часом у зневіру впадають і люде, які щиро привязані до Православної Церкви й бажають їй добра, але які не завдають собі труда вдуматись глибше в релігійне життя українського народу і в ті явища, які нам те життя раз-у-раз показує. Ці люде не здають собі справи з того, яку велику ролю відіграла Право-

славна Церква в історії українського народу, в розвитку його культури, як тісно була вона звязана з національним життям і традицією, і як глибоко релігійні коріння зацпені в душі українського народу ще й досі, не вважаючи на нелюдські переслідування християнської релігії взагалі, а православія особливо, в одній державі, де живе більшість православних українців, і дикі переслідування Православної Церкви в другій, де жила невелика частина православних українців, державі — яка на наших очах завалилася, в значній мірі в наслідок своєї нерозумної релігійної політики. Коли б вирвати ті коріння з душі українського народу, то тим самим були б зруйновані самі підстави християнської культури, в якій наш народ виріс і живе вже коло тисячи років. І як що хто каже, що Православна Церква в Україні вже вмерла, що її немає, той допускає, що вже вмер духово весь український народ. Коли ж народ духово вмер, то відродитися він не може, одже тоді даремні всі наші надії на відбудову Української Держави, як національної держави українського народу. Але ми не дивимось так песимістично. Багато фактів свідчить про те, що хоч церковна організація в Україні формально знищена, але віра Христова в її православній формі не зникла; вона живе в глибинах людських душ, як живе й сама Церква в таємних, законспірованих, недовідомих для людського ока «катакомбах». Та про це буде у нас докладніше мова далі. Які ж причини цього скептицизму в справі Української Православної Церкви, який ми помічаємо не раз у наших земляків на еміграції, і якого майже не помітно було в тих, що жили ближче до рідних теренів, наприклад під Польщею, де треба було активно боротись за права Православної Церкви та за її національний український характер?

Щоб ці причини з'ясувати, треба зпочатку усвідомити собі місце Православної Церкви в історії України й її тісний звязок з розвитком української культури, треба пригадати собі хоча б у загальних рисах повстання й розвиток Української Православної Церкви. Доводиться повторювати річі загально відомі, але без того не можна обійтись, щоб уникнути можливих неясностей і непорозумінь.

Ще одно застереження, яке я вважаю потрібним зробити. Я не збираюсь говорити про суть релігії та про її значіння в індивідуальному житті кожної окремої людини. Вважаючи, що основою нашої «європейської», як її звичайно зовуть, цивілізації єсть християнство, та що справжній поступ людськості можливий лиш у гармонійному звязку з розвитком і поглибленням християнської моралі й гуманности, я не маю на думці вдаватись в оцінку

внутрішнього життя Православної чи якої іншої християнської Церкви, ані торкатися їх догматичних засад*). Я розглядаю справу церкви лиш з погляду її суспільного значіння і про Українську Православну Церкву говоритиму лиш з того погляду, яке місце вона повинна зайняти в майбутній відновленій Державі Українській, і яку ролю православ'є в його національній українській формі може й повинно відограти в нашій теперішній житті, піддержуючи наші національно-державницькі стремління, скріплюючи вію в правоту й справедливості нашого діла.

ВЛИВИ ХРИСТІЯНСТВА ПОЧАЛИ ДОСЯ-

гати осередка нашої землі — стародавнього Києва, що самою природою був призначений стати її політичним, торговельним і культурним центром, вже добрих тисячу літ, і коли християнська віра була визнана в 988 році офіційно державною релігією, вона вже мала за собою в Україні-Руси певну традицію. Місійна діяльність християнська ішла на стару Русь з двох осередків християнського світу, з Візантії і з Риму. Хоч формально ще не роз'єднані, християнські церкви, східня і західня, вже провадили між собою ривалізацію, і одною з причин цієї ривалізації (поминаючи основну, яка полягала на різниці двох варіантів античної цивілізації — елінського й латинського) було як раз змагання за те, кому припадає навернути на християнство славянські народи. Київські князі приймали однаково прихильно і німецьких місіонерів, представників або висланців з Риму, і грецьких. Але вибір між двома обрядами впав на обряд східний, і князь Володимир прийняв християнство разом з усім своїм народом у східнім, православнім обряді. Безперечно, цей вибір був ділом

*) Само собою розуміється, що менше всього я думаю вдаватися в порівняння, «котра віра краща». Я стою на засаді, що для кожного вірного сина своєї церкви його віра, в якій він вродився, є найкраща і найспасенніша, але своєї віри він не повинен нікому накидати. Та й не діло світської людини сперечатись за віру, за догмати: це є ділом спеціально до того покликаних теологів, людей духовного стану. Хоч розуміється, в справі індивідуальної зміни релігії, як результату внутрішнього переконання, має бути визнана широка свобода, бо це є ділом сумління кожної людини, і держава не повинна уживати туг ніякої пресії чи примусу.

політичного, державного обрахунку, бо внутрішні, ба навіть зовнішні різниці між християнством грецьким і християнством римським були в кінці X. століття ще занадто незначні, щоб їх могла збагнути й оцінити душа суворого воївника, поганського князя. Тому й за його наступників (напр. за князя Святополка, т. зв. Окаянного) бачимо ще деяке вагання, та й сам Володимир, вже будши християнином східнього обряду, гостинно приймає місіонерів з Заходу. Не буду тут спинятися на причинах, чому саме князь Володимир оддав перевагу Візантії; згадаю лиш, що не останню ролю грало при цьому й те, що християнство приходило з Заходу через Польщу, з якою вже тоді київська Русь мала свої порахунки за спірні погрянничні землі. Для нас найважливішим питанням в даному разі єсть те, що уявляла собою з культурного погляду Візантія при кінці X. століття, бо з християнством ішла до нас і культура в ширшому розумінні слова: поняття політичні, наукові, літературні, мистецькі а також сімейно-побутові впливи.

Доволі довго в науковім письменстві і взагалі серед освіченої публіки держався погляд, що візантійська культура часів князя Володимира була вже мертвою своїм духовним змістом і за-костенілою у своїх формах; що візантійський світ жив лиш окрущинами й пережитками давньої елінської цивілізації, вже викривленої й деформованої, все те, чим пізніше визначилась Москва XV-XVII. віків, з її самодержавством, деспотизмом, поневоленням жінки, формальною, обрядовою релігійністю, і що звичайно уважається за спадщину Візантії (і що в дійсности було для неї характеристичне вже в період її упадку) переносилось на Візантію X. століття, коли вона дала нашій Русі-Україні християнську віру й цивілізацію. Нові наукові досліди, головно учених французьких (Шарль Діль), німецьких (Крумбахер), російських (Кондаков), довели, що Візантія за панування македонської династії (867—1081 роки) переживала як раз добу відродження, добу ренесансу на всіх полях суспільного життя: відродилася її політична могутність, розцвіла торгівля й індустрія, розвинулось її інтелектуальне життя, піднеслися наука, література і освіта. Появилися ознаки культурної синтези впливів східних — арабських з елементами грецькими, високо розвинулось мистецтво. Візантійська церква, позбувшись після відлучення Сирії й Єгипту еретицьких рухів, які шарпали її внутрішнє життя, покінчивши з іконоборським рухом, скріпилася внутрішнє й обновила. З її лона виходять великі місіонери, просвітителі славянського світу, святі брати Кирило й Мефодій. Перейнята засадами східньої церкви й візантійської культури, молода церква болгарська теж промінює на Русь своїми церковними й літературними впливами. Доба

свою долю впливів і християнське Закавказзє (напр. в обсягу архітектури), яке уявляло собою східний варіант греко-візантійської цивілізації.

Черпаючи з цього багатого джерела культури, київська Русь-Україна пила не з мертвого, але з живого, сцілющого джерела, і жадібно впоювала в себе нові для неї ідеї в області духового життя, в області релігійно-філософської думки, науки, письменства, мистецтва. Ми не бачимо якихсь негативних впливів на уклад суспільного життя, на моральність українського суспільства; навпаки, під благодійним впливом християнських понять змягчуються первісні, примітивні пристрасти, злагожуються грубі звичаї поганського войовничого суспільства, зникає погано невірність, засвоюються гуманні погляди й поняття. Молоде українське суспільство вже в другім поколінні по своїм наверненні видає зпоміж себе людей, перейнятих християнським ентузіазмом, стремлінням до морального самоудосконалення, яке доходить до аскези. Воно видає високих проповідників християнської моралі в суспільних та в особистих відносинах. Тому що східна грецька церква була тісно звязана з візантійською культурою, сама являючись її яскравим виразником і носієм, зрозуміло, що в цій самій ролі носія й провідника культурних впливів виступила Православна Церква й на Україні.

Говорити про культурну місію Православної Церкви на старій Україні-Руси це значить — малювати образ культурного стану українського суспільства в часи безпосередно після християнізації. Ми тут обмежимося лиш тим, що сконстатуємо високий стан культури в Україні вже в XI столітті в усіх областях суспільного життя: в обсягу відносин міжнародних, в ділянці науки, письменства, мистецтва. Про це говорять проречисто пам'ятки письменства, збережені до нашого часу, пам'ятки культури матеріальної, нарешті свідцтва чужинців, які за тих часів відвідали Україну й залишили свої подорожні записки. Київські князі вступають у династичні звязки з усіма пануючими домами Європи; вони одружуються з візантійськими, шведськими, норвежськими, англійськими, німецькими принцесами; українські князівни засідають на престолах Франції, Німеччини, Норвегії, Угорщини, Польщі. Чужоземні королевичі вважають собі за честь одружитись з дочкою могутнього християнського володаря сходу Європи, шукають собі захисту при його дворі, просять його допомоги. Блискуча столиця української держави, золотoverхий Київ, уявляється чужоземним подорожнім, як велике, людне і багате місто, з 400 церквами, з пишними палатами, з площами, які прикраша-

ють мідяні статуї, вивезені з грецьких колоній у Криму, з 8 базарами, де провадять жвавий торг купці з далекого Сходу, з Візантії, з Відня, Венеції, Регенсбурга, Майнца, з чеської Праги і з усіх сусідніх земель, з веселим, привітним населенням. Вже на початку XI століття Київ є предметом заздрощів своїх сусідів, і польський князь Болеслав, вмішавшись в родинну усобицю в українському княжому домі, вивозить з Київа незчисленні багатства. Коли київський великий князь Ізяслав Ярославович появляється в Майнці при дворі цисаря Гейнриха IV., як утікач, то має при собі стільки багатства, що німецький літописець зауважує при цій нагоді, що «ніколи ще Німеччина не бачила стільки золота, срібла і дорогих матерій».

Але не тільки матеріальною культурою могла здивувати чужинців стара Русь-Україна, не тільки своїми пишними церквами (у Києві, Чернігові, Переяславі та ин. містах), не тільки фресками, мозаїками, тонкими ювілерними виробами (емаль), не тільки блискучою зброєю й окрасами, але й своїм інтенсивним духовим життям. Як в обсягу культури матеріальної Київ, положений на перехресті впливів Заходу і Сходу, потрапив змодифікувати ці впливи на своїм ґрунті й не рабськи наслідував чужі зразки, але надавав їм власний оригінальний характер, так і в обсягу духового життя стара Русь-Україна вмiла накласти печатку свого духа на ті ідеї, які запозичала в своїй метрополії — Візантії. Перекладаючи й наслідуючи пам'ятки грецького та болгарського письменства (Болгарія, як знаємо, вже в X. віці переживала золотий вік своєї літератури), Україна вже в половині XI. віку витворила своє власне оригінальне письменство, характеристичною прикметою котрого є перевага інтересів моралі над формою, догматикою, обрядом, висока гуманність, ідея переваги духа над матерією, над грубою фізичною силою. Розуміється, старе українське письменство було витвором людей духовного стану, його осередками були церковні доми, монастирі, єпископські двори; але воно зовсім не носило замкнутого в вузько-церковній сфері характеру; у наших найстарших письменників під чернечею рясом билося серце палких патріотів, які з гордощами дивились на велич своєї землі, на скоре поширення в ній Христової науки, в чому вони добачали особливий прояв Божої ласки до Руської Землі. В глибині чернечих келій тврилася легенда про місію св. Апостола Андрія в Києві, про повстання Руської держави через добровільне закликання варяжської династії, про чудове навернення князя Володимира на християнство, — і так утворилася славнозвісна повість «Откуда пошла Русская Земля», патріотичний твір ченця Нестора. А ще перед тим повстало чу-

дове «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, перейняте гордою свідомістю, що його князі панують «не в якійсь убогій і незнаній землі, але в Руській, що є відома і знана по всіх кінцях світа»*).

ХРИСТІАНСТВО, ПРИНЕСЕНЕ НА РУСЬ

з Візантії, дуже скоро прищепилося й пустило коріння глибоко в усіх верствах українського суспільства, починаючи з його верхів, від самого княжого дому, де класичним зразком князя-християнина, перейнятого свідомістю своїх княжих і загальнолюдських обов'язків, являється князь Володимир Мономах, що в своїм Поученні дітям висловив думки й етичні застави, перейняті широко-християнським духом. Християнство на старій Русі, з своїм ясним світоглядом, чужим якійсь виключності й фанатизму, не витравило з української души поетичних спогадів поганської доби, і творець «Слова о полку Ігоря» черпає щедрою рукою з багатого запасу поганської мітології, щоб прикрасити свій безсмертний твір його образами й малюнками.

Ієрархична залежність Києва від Царьгорода виявилася в тому, що патріярхи царьгородські настановляли для Києва митрополитів, звичайно греків. Поза тим вони не втручались до внутрішнього життя Української Православної Церкви, яка жила своїм автономним життям. Відомий історик російської церкви Голубінський вважає, що вона була фактично автокефальною. Ця залежність від Царьгороду, яка мала свої добрі сторони в тому, що піддержувала духовий зв'язок Києва з метрополією східного християнства, не зовсім була до вподоби київській владі, і ми знаємо випадки, коли митрополита київського настановляв собор українських єпископів без порозуміння з патріярхом: так було в 1051 році, за Ярослава Мудрого, коли собор вибрав на митрополита українця, священика Іларіона, згаданого автора «Слова о законі й благодаті», або в половині XII. в., коли вибрано ченця

*) Ігумен Данило, мандруючи по Святій Землі, ставить біля Гроба Господня свічку за «всю Руську Землю»; річку Йордан він порівнює з річкою Сновью на Чернігівщині, бо його думка раз-у-раз звертається до свого рідного краю.

Зарубського монастиря, письменника Кліма Смолятича. З упадком Царьгорода в початку XIII. в. ця ієрархична залежність мусіла стати майже номінальною, але патріярхи по-прежньому висвячували для Київа митрополитів греків, хоч бували випадки й висвячення кандидатів українців, як що за ними стояла княжа влада.

Київська держава в X—XIII. вв. не була державою виключно з українським населенням: під владою київських князів знайшлися крім українських ще й племена, з яких витворилися народности білоруська й великоруська. Православна віра поширилася й на ці племена, обіймаючи їх одною спільною церковною організацією. Християнство на півночі ширилося не так легко й успішно, як на українському півдні; там раз-у-раз вибухала поганська реакція, і від самого початку доводилось ширити християнську віру примусом (от як в Новгороді); процес формальної християнізації великорусів затягнувся майже на два століття. Спільна для всієї Руської (української) держави київських князів церковна організація пережила й саму київську державу, тим самим набуваючи собі до певної міри характер понад-національний. Певна річ, спільність церковної організації під зверхністю одного митрополита «всієї Русі» немало причинилася й до того, що північно-східні славянські племена, які входили в склад київської держави, засвоїли собі й ім'я Русі, що було зпочатку назвою для українського народу та його «руської» держави.

Але треба ще раз підкреслити різницю в сприйманню християнства українським народом і великоруським, що вповні відповідає національній вдачі обох народів, і що знайшло свій відпечаток і в їхньому письменстві: українське православ'я носило від свого початку більш живий, коли так можна висловитись, більше світський, життєрадісний характер, з перевагою духа над формою, внутрішнього змісту над обрядовою стороною. Саме чернече життя, поруч із затворництвом печерських самотників, зберігало свій зв'язок із зовнішнім світом, впливаючи на його і так би мовити регулюючи його моральне життя.

ОВОДИТЬСЯ НЕ РАЗ ЧУТИ: ШКОДА, ЩО

Україна не прийняла християнства з Риму з його могутньою організацією, яка впливала на державне життя католицьких народів і могла подати поміч в разі зовнішньої небезпеки. Покійний В. Липинський, виходячи з того, ніби християнство було механічно накинута українському народу його варяжськими князями, та що держава на старій Україні служила опорою для релігії, а не навпаки, писав, що через те київські князі не потрапили зорганізувати свого рода хрестоносного походу для оборони всієї руської землі від татар; що київська держава «впала з хвилиною, коли розложився у внутрішній анархичній гризні її необмежений у своїй світській державній владі сильною авторитетною церквою військово-адміністративний апарат». На це скажемо, що в історії доводиться рахуватися лиш з довершеними фактами: як, що було, і нема рації пускати в здогади, що було б, як би... Що ж стосується хрестових походів, то вони в XIII столітті вже віджили свій вік, і навіть коли римському папі Інокентію III вдалося організувати т. зв. четвертий хрестовий похід, то він привів до зовсім інших наслідків, ніж увільнення св. Землі з рук невірних. Та й собор 1245 року в Ліоні, де говорилося про потребу хрестового походу проти татар, які загрожували цілій католицькій Європі, а не лиш православній Русі, теж не привів до організації хрестового походу, про що старався київський митрополит Петро Акеревич, котрий явився був сам на той собор.

Розуміється, відносини, які здала утворились між владою світською і владою церковною у Візантії, й які в ідеї повинні були укладатись гармонійно, на ділі виявляли залежність патріярха від імператора. Ці відносини наклали свою печать і на дальший розвиток Царьгородської церкви й тих церков, які вийшли з її лона. Не можна сказати, щоб такий характер відносин завжди йшов на користь церкві й народові, який до тої церкви належав. Але не слід забувати, що сама Царьгородська Православна Церква не тільки пережила упадок візантійської імперії, але ще й зберегла свою організацію і, вже сама поневолена турками, вдержувала дуже довго в своїх руках зверхність над церквами балканських народів та й над нашою Українською Церквою. В державі московській церква не тільки помогла московському князівству підвестись на рівень великої держави, але й довгий час була одною з головних основ її сили й єдності, а разом із тим носієм національних ідеалів московського народу. З другого боку, віддаючи належне заслугам Римської Церкви для європейської цивілізації, не можна не згадати й тієї шкоди, яку несла з собою вікова бо-

ротьба між папством та імперією, яка виповнює собою XI—XIII століття, й яка привела була саму Римо-Католицьку Церкву до схизми, до упадку й до грізної реакції в формі протестантських рухів.

Хоча Українська Православна Церква внаслідувала від своєї візантійської метрополії негативне відношення до «латинства», але на українському ґрунті цей негативізм не прибрав різних форм з тої причини, що він не виріс органічно, а був прищеплений штучно, та й одинокою його реальною підставою служило хіба те, що латинство бул вірою сусідів — поляків, з якими рідко коли були у нас добрі сусідські відносини. Тому в старій Україні не було й спеціальної ворожнечи до ідеї церковної унії, себто до злуки з Церквою Римською. Але ця ідея завжди мала підклад чисто політичний; вона виникала, зрозуміла річ, лише на керуючих верхах суспільства і не могла бути популярною в народній масі, як чужа і мало їй зрозуміла. Головною причиною виникання думки про унію було бажання ціною унії, в формі визнання папської зверхности, дістати від Заходу збройну або хоч дипломатичну поміч. Так було в XIII столітті, коли, наприклад, галицький князь Данило дістав був королівську корону з папських рук, але не діставши збройної допомоги проти татар, церковної унії з Римом не заключив. Не мали успіху й пізніші унійні спроби, які виникали в XV столітті й теж були обумовлені причинами політичного характеру. Ці спроби також були ділом окремих одиниць і не зустрічали прихильного відгуку навіть серед кругів православного духовенства, не кажучи вже про ширші круги світського громадянства.

Вже було нами згадано, що неприхильне відношення до «латинства» на Україні мало одною з головних причин те, що латинство приходило до нас через ворожу нам Польщу і тим самим набірало несимпатичного в очах наших предків характеру. В XIV столітті польсько-українські відносини загострилися ще більше, коли Польща заявила претензії на Галицьку Землю, спадщину великого короля Данила, яка довгий час була другою українською державою по упадку першої — Київської Держави. Захопивши в кінці XIV століття Галичину й Холмщину, польські королі заходилися її колонізувати своїми поляками й полонізувати українське населення, поставивши його на самому ж початку в становище громадян «другого сорту». Хоча Галичина з культурного погляду ні в чім не уступала Польщі, але вона була дезорганізована й занархізована боярськими коромолами. Наслідки польського наступу на західно-українські землі відомі: старе українське боярство розплилось, потонуло в польському пан-

сько-шляхетському морі, спольщилось, а те, що залишилось при своїй українській народності і православію, опинилось на становищі неповноправної службової шляхти без політичного значіння. Міщанство українське зубожіло й підупало, витіснене заходжм польським, німецьким, навіть жидівським та вірменським елементом, а головна маса української людности — селянство — дуже скоро опинилася в кріпацтві у польських та спольщених панів.

Православна Українська Церква, яка донедавна була пануючою, опинилсь під польською владою в стані ледве тільки толерованої релігії, яка чим далі, то все більше ставала «хлопською» вірою, вірою темних мас. Хоча король Казимир і добився, на просьбу своїх православних підданих, відновлення на деякий час окремої галицької митрополії, але учинив це виключно для того, щоб відокремити українців у Польщі від їхніх братів, що залишились поза межами польської держави. В XV. віці вже починаються різні обмеження православної віри, а за ними пішли й переслідування. Але обмеження та переслідування тільки скріпляли привязаність народу до його старої віри, яка ставала тепер єдиним заборолом його «руської», себ-то української національности.

Подібне сталося і під Литвою. Зпочатку литовські князі й вищі литовські круги не тільки ставилися з повною терпимістю до українського й білоруського населення, залишаючи старий політичний і соціальний устрій в приєднаних до своєї держави землях, але й підлягли самі впливу українсько-білоруської культури, засвоїли собі «руську» мову, охоче навертались на православіє. При кінці XIV. століття здавалось, що повстане нова велика держава руська, в якій литовські князі відіграють ролю колишніх варягів. Політичні причини — небезпека з боку Тевтонського Ордену — привели до династичної унії Литви з Польщею в 1386 році й до вихрещення литовського народу на християнство по латинському обряду, з рук польського духовенства. На Литви замість українсько-білоруських запанували польські впливи, і хоч Велике Князівство Литовське по суті залишалось ще довгий час (аж до люблінської унії 1569 року) державою литовсько-руською, але руський елемент, себ-то український та білоруський, помалу втрачав своє політичне і соціальне значіння з переходом на латинство та через звязану з тим колонізацію його вищих керуючих верств: панів і шляхти.

В особливо тяжкому стані опинилася Православна Церква, до недавна пануюча, піддержувана своїми удільними князями й аристократією, випосажена у великі земельні маєтности

глибоко шанована всіма верствами українського суспільства. Тепер вона в межах Великого Князівства Литовського ставала помалу такою ж упослідженою церквою низших верств суспільства, як і в Галичині під Польщею. Ще доки держались православія представники старої родової аристократії й значна частина шляхти, доти ще Православна Церква у Великому Князівстві Литовському не почувала себе так упослідженою. Відновлена з 1458. року київська митрополія залишалася в руках української аристократії, яка обсаджувала митрополічу й єпископські катедри представниками своєї верстви. Але авторитет і значіння православної ієрархії дуже сильно підупали. Тепер уже не митрополит призначав єпископів або архимандритів значніших монастирів: їх вибирали пани, а затверджував великий князь, сам римо-католик. Це було його право «подавання хлібів духовних», яке зводило становище єпископа чи архимандрита на предмет аспірацій за-для звязаних з ним матеріальних вигод, й дуже обнижувало моральний рівень православного духовенства. Подібним способом в ролі патронів православних парафій виступали пани-католики відносно священників та ігуменів по своїх маєтностях. Загалом усе православне духовенство згори до низу попало в залежність від людей світських, при тім чужої віри, які не могли спріяти інтересам Православної Церкви так, як колись свої власні князі та бояре. З своїм зіпсутим на верхах, темним і приниженим в низах духовенством Православна Церква в XVI. столітті вже не могла як слід виконувати важливе завдання, яке поклала на його історична доля: піддержувати стару духову традицію, піддержувати рідну освіту й письменство і тим зберігати від упадку свою народність у чужій державі й під чужою владою, в часи, коли «руська віра» стала синонімом руської (української) народности супроти католицької польщизни, коли вона в очах народньої маси зробилася її національним прапором.

Тимчасм ціле громадянство польсько-литовської держави переживало глибоку духову кризу, яка обхопила й вищі круги суспільства українського й білоруського. Це були зпочатку відгуки гуситського руху, а потім з половини XVI. віку й безпосередній вплив німецької реформації. Як відомо, протестантизм головно в формі т. зв. социніяництва або аріяництва, дуже поширився був на Волині серед українського панства й середньої шляхти. Одначе він не захопив широких верств українського суспільства; своїми революційними гаслами й радикальними методами, своєю різкою критикою церковних догм, устрою і звичаїв, протестантизм відштовхував консервативно настроєні широкі круги українського суспільства, котре, як уже сказано, в православній вірі бачили

ознаку своєї народности. Протестантська наука приходила в Україну в чужій польсько-німецькій формі і в дійсности приводила до спольщення, до відступлення від своєї народности, не вважаючи навіть на те, що протестантизм приніс із собою здорову ідею перекладу св. Письма на живу народню мову за-для успішнішого його поширення в масах. Реформаційним течіям не вдалося захитати Православної Церкви на Україні; вони навіть принесли їй посередню користь тим, що розворушивши думку, збудили інтерес до догматичних спорів, познайомили з новими формами відстоювання своїх релігійних вірувань, новими способами й формами релігійної боротьби.

Значно небезпечнішим для Православної Церкви показався натиск з боку т. зв. католицької реакції, котра, зупинивши в другій половині XVI. віку (головно зусиллями новоповсталого ордену єзуїтів) дальший розвиток Реформації в литовсько-польській державі, звернулася проти православія, піддержувана тими польськими урядовими кругами, які добачали в церковній уніфікації спосіб для сцementsування й скріплення польської держави, зложеної з ріжних земель та народів. Супроти цього натиску, веденого людьми енергійними, освіченими й ідейними, українське громадянство було слабо підготовлене й майже безоборонне. Про цес спольщення вищих верств українського суспільства пішов після люблінської унії 1569 року прискореним темпом. Польська культура, яка переживала в XVI. віці «золотий вік» свого письменства, буйне і вільне політичне життя польської шляхти, безпосередні впливи італійського гуманізму й німецької реформації які в половині століття досягли свого апогею, все це мало непереможну, приваблюючу силу для українського панства й притягало до себе; в порівнанні з тими принадами та спокусами форми свого власного українського життя здавались чимсь перестарілим і старомодним. Супроти натиску нових ідей, які йшли через Польщу з Заходу й полонили уми молодшої генерації, українське суспільство вміло зайняти лиш консервативну, оборонну позицію. Речником цього національного консерватизму явився в кінці XVI. в чернець *Іван Вишенський*, що перестерігав земляків перед грецькою й латинською світовою мудрістю і радив краще вивчити Часослов, Псалтирь, Октоїх, Апостола й Євангеліє, ніж читати Аристотеля й Платона, і писав, що «краще ані аза не знати, тільки щоб до Христа дотиснутися». Він радив не спорити з католиками а замкнутись у своїй православній богословській науці.

Як би ідеї Вишенського запанували серед українського суспільства, то це був би може кінець для української народности. Але серед цього суспільства знайшлися одиниці зпосе-

ред його найвищої аристократії, які спромоглися зрозуміти, що діло православної віри, а тим самим і української народности можна оборонити лиш тією самою зброєю, якою орудувала противна сторона: наукою і просвітою. Князь Юрій Слуцький, гетьман Григорій Ходкевич, князь Михайло Вишневецький, князь Костянтин Острожський зрозуміли дух часу та його потреби. Вони закладають школи, друкарні, піддержують православних діячів, заохочують їх до праці й до оборони своєї віри й народности устним та писаним словом. Резиденція князя Костянтина Острожського, його Остріг на Волині, стає на кілька десятиліть осередком культурно-національного руху, свого роду українськими Атенами, з яких розходяться проміння на всю українську територію та й поза її межі. Поруч з діяльністю представників українського панства, котрі серед власної верстви залишилися відокремленими виїмками, виступає в обороні віри й народности ціла суспільна верства, українське міщанство, організована в свої славні церковні братства Луцьке, Львівське, Київське та інші.

Енергійна участь братств, піддержаних вірними своїй релігії й народности панами та шляхтою, в справах церкви, в організації шкіл, друкарень, в ділі літературної оборони Православної Церкви проти латино-польського натиску, безумовно підносили авторитет і самий рівень православного духовенства. Але ця постійна й інтенсивна участь в церковному житті людей світських провадила часом до певних крайностей; братства не раз зовсім ігнорували свій православний єпископат, виломлювались зпід юрисдикції своїх владик, дістаючи безпосередно з рук патріярха царьгородського т. зв. ставропігію, себ-то незалежність від свого місцевого єпископа. Православний єпископат в XVI. віці не завжди складався з людей достойних свого сану, і це давало привод до частих непорозумінь між владиками та їх паствою. Тепер єпископат опинився так би мовити між двох вогнів: з одного боку незичлива польська влада, яка на той час в особі короля Жигимонта III. підпала цілком під вплив єзуїтів; з другого непокірні, неслухняні братчики. Особливо гострих форм прибрав конфлікт львівського Успенського братства з своїм єпископом Гедеоном Балабаном. І тоді серед православних владик виникає думка шукати порятунку для авторитету й престижу своєї єпископської влади, а разом із тим і для піднесення становища Православної Церкви в польській державі взагалі, — в унії з Римом. Як ми бачили, думка ця на Україні була не нова, але, виникаючи не з загально відчутого й органічно розвинутого релігійного почуття, тільки як продукт певних політичних комбінацій, вона не пускала глибших коріннів і не переводилася в життя.

В другій половині XVI. віку думку про унію піднесли єзуїти Венедикт Гербест і Петро Скарга, які в своїх писаннях та проповідях доводили вищість католицької релігії над православною, вказуючи на різні недостачі й хиби в житті Православної Церкви, на втручання до її життя людей світських, на відсталість і неосвіченість православного духовенства, і як на одинокий вихід з цього тяжкого становища радили унію з Церквою Римо-Католицькою й підпорядкування себе під зверхність голови католицького світу, римського папи. Таким способом, доводили вони, здійснилась би висока ідея єдиної Церкви Христової під одним пастирем. Ці виступи, роблені не раз в різкій і образливій для православних формі, викликали з їхнього боку не менш різку літературну реакцію й дуже загострювали взаємні відносини, роблячи саму ідею церковної унії одіозною в очах ширшого українського громадянства.

Але на це не зважали прихильники унії з православного табору, а такими власне прихильниками й навіть ініціаторами явились представники православного єпископату в особах Гедеона Балабана, єпископа львівського, Кирила Терлецького, єпископа луцького, Діонісія Збіруйського, єпископа холмського й Леонтія Пелчицького, єпископа туровського. Трохи згодом до них пристали Іпатій Потій, єп. володимирський, що зробився душею цілого руху, і нарешті сам митрополит, Михайло Рогоза. Це були люде різної вдачі й різного темпераменту; не всі з них витримали взяту зпочатку лінію, але ті, що прибрали справу до своїх рук, перш за все енергійний Потій, повели її, як каже Липинський, радикально й способом революційним. Вони, каже він, «намагались радикально, не рахуючись ні з традицією, ні з минувиною, ні з місцевими, хоч ослабленими, але традиційними авторитетами перевести повне відродження нації, і при тім перевести його не шляхом співпраці і додержування духової єдности з другою, консервативною частиною нації, а на власну руку, революційним порядком»^{*)}). Липинський має на увазі тут те, що владика, ухваливши потаємно між собою підпорядкування Православної Церкви в Польщі Римові, доставши на це апробату короля Жигимонта III., але не порозумівшись ні з ким із православних діячів, викликали одразу обурення й недовіря до своєї акції з боку православних. Обурився перш за все головний «стовп і оборона православія», старий князь Острожський, котрий сам був прихильником унії, як ідеального поєднання двох християнських церков, але який не міг

^{*)} В. Липинський, Релігія і церква в історії України. Філадельфія 1925, ст. 47.

погодитись з способом переведення унії, вжитим владиками. І наслідок акції був той, що унія «розпалила внутрішню релігійну боротьбу, порушила духову єдність національну і страшно ослабила сили тодішніх українських православних консервативів, а з ними ослабила підстави і найбільше відпору сил нації*»).

ІД ПРАПОРОМ РЕЛІГІЇ ВНУТРІ ЄДИНОЇ

перед тим української (й білоруської) громади повстав глибокий розкіл, почалася завзята внутрішня усобиця, використана зараз же тими чинниками, в інтересі яких лежало ослаблення й розклад українського народу, щоб тим легше було його златинізувати й сполонізувати. Всім відомі перипетії цієї фатальної усобиці, і не місце тут їх переказувати. Остаточним результатом Берестейської церковної унії 1596. року, який виявився аж сто літ пізніше, було те, що вона утвердилася лиш на західно-українських землях, головню в Галичині. Тут вона протягом XVIII. століття зреформувала церковне життя, піднесла освітний рівень духовенства, прийняла консервативний характер і в свою чергу зробилася головним заборолом української народности проти полонізації. Це вона властиво й врятувала Галичину від національної смерті. Вона встигла зробитись батьківською вірою, і народ кріпко до неї привязався, так як колись був привязаний до своєї давньої православної віри. З кругів греко-католицького духовенства вийшло національне відродження галицької України, і сама Греко-Католицька (уніятська) Церква стала тут за останні часи справжньою національною церквою західно-українського племені.

Та моїм завданням є показати ролю в українським житті Церкви Православної, яка з кінцем XVII. віку залишається церквою виключно лівобережної, а з кінцем XVIII. в. і взагалі наддніпрянської, чи як тепер її називаємо, Великої України. Одже, говорячи про XVII. століття, треба не забувати, що це був героїчний вік в історії українського народу. В цьому столітті виступає, як передова українська верства, як українська національна аристократія (не в кастовому, розуміється, значінні, але як «найкра-

*) В. Липинський, Релігія і церква в історії України, ст. 46—47.

ща», найактивніша, а через те й провідна українська верства) — козаччина. Ще в кінці XVI століття, одночасно з першими кроками унійної акції, козаччина в своїх повстаннях, які носять ще чисто становий характер, а не всенародній, виставляє як гасло також і боротьбу з унією. Це зовсім не свідчить про те, що ватаги Наливайка чи Лободи так близько приймали до серця інтереси Православної Церкви й були свідомими, ідейними ворогами унії. Це показує тільки, що церковна унія, переведена методами її берестейських діячів, була настільки непопулярна в широких масах, що навіть степова козаччина, плюндруючи однаково як уніятські, так і православні церковні й світські маєтки, уважала, що їй личить прикритись популярним гаслом боротьби з унією, щоб надати своїм подвигам «ідейний» характер. Хоч одночасно козаччина не зрікається за папські гроші робити диверзію проти турків (місія патера Комуловича) й приятелює з католицьким біскупом Йосифом Верещинським, з яким єднає козаків спільний лицарський дух і ідея боротьби з татарсько-турецьким світом.

Та не минає і чверть століття з часу погрому Наливайкового повстання спільними силами польських і українських панів, як козаччина, пошарпавши православну Московщину в добу «смутного времени», виступає знову в ролі оборонця православної віри у себе на Україні. Вона це чинить і легальною дорогою, складаючи разом із православною шляхтою формальні протести проти уніятських претензій на добра Православної Церкви, і — нелегальною, відповідаючи гвалтами на агресію представників уніятської духовної влади (замордування архимандрита Грековича у Києві). Під охороною козаччини Київ стає знову, як колись за княжих часів, духовним українським центром. Сюди переносять свою діяльність зі Львова західно-українські культурні сили (такі як Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, Памва Беринда, Лаврентій Зізаний, Іов Борецький і багато інших). Тут повстає Богоявленське братство, закладається друкарня, школа, що з неї незабаром утворюється колегія, а потім і славна Києво-Могилянська Академія. Нарешті здісціплінована і держана в залізних карбах гетьманом Петром Сагайдачним (галичанином з під Самбора) козаччина переводить вікопомне в діях Української Православної Церкви діло: відновлює в 1620 році православну ієрархію, яка була вигасла з переходом владик на унію. Використовуючи приїзд в Україну царьгородського патріярха Теофана, Сагайдачний досяг висвячення на митрополита галичанина Іова Борецького, а крім того чотирьох єпископів. Таким способом православна ієрархія для України й Білорусі була відновлена в законний канонічний спосіб, і хоч польське правительство

не хотіло її визнати, але факт залишився фактом. Тепер Православна Українська Церква заключає так би мовити офіційний союз з козаччиною й Військо Запорозьке стає її протектором. В своїй знаменитій протестації з дня 28. IV. 1621. до польського уряду нововисвячені православні владики урочисто підкреслюють історичну традицію, яка вяже давні князівські часи з козаччиною, котра стала спадкоємцем українських князів, їх військової потуги і їхньої слави. «Що-до козаків, читаємо в цій протестації, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християне... Се ж бо те плем'я славного народу руського, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на сходу-долі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, по морю й по суші (приробивши до човнів колеса) плавало й Царьгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царьгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться, хрестяться і живуть». Тепер в особі Війська Запорозького проявляється своя національна сила, яка стає на сторожі найбільших святощів українського народу, символу його національної окремішності й самобутності — предківської православної віри. Підбадьорилося й українська православна шляхта. Їй стало лехче боротись на сеймах за права своєї віри, коли вона відчула, що її піддержує в цьому Військо Запорозьке. На нараді православної шляхти з митрополитом у Житомирі, на козацькій раді в Сухій Діброві, підкреслюється солідарність світських людей з своїм православним духовенством, козаки присягають, що будуть боронити свою віру «аж до горла». І вони додержують своєї присяги. Кожне козацьке посольство, яке приїздить до Варшави у своїх військових справах, перш за все домагається «заспокоєння» інтересів Православної Церкви. На церковнім соборі у Києві в серпні 1628 року козацькі представники займають непримиренну що-до унії позицію й настоюють на тому, щоб було виклято відступників від православ'я, Мелетія Смотрицького й Касіяна Саковича. В 1632 році, по смерті лютого ворога православних, короля Жигимонта III., коли на сеймах у Варшаві вирішується справа компромісу польської держави з Православною Церквою, козацька делегація піддержує домагання православної української шляхти.

Коли нарешті було досягнуто порозуміння, й на митрополічій престолі у Києві засів молдавський княжич Петро Могила, споріднений з українським родом князів Вишневецьких, то його грандіозне діло реформи Православної Церкви уможли-

вила свідомість того, що за ним стоять широкі круги українського суспільства — шляхта і козаччина. Найбільшою заслугою Петра Могили було те, що він обнав життя Української Православної Церкви, її науку й структуру засобами західно-європейської теологічної науки, повернув її, як тепер кажуть, обличчям до заходу. Не міняючи суті православної теології, він зреформував її, освіжив, дав їй нове сформування, якого вона держиться й до сього дня (Катехізіс). Зреформована на колегію по типу європейських високих шкіл, Братська школа у Києві зробилася огнищем православної науки на увесь європейський схід і на Балкани. Вихованці Могилянської школи стали піонерами західно-європейської просвіти у Москві. Дбаючи за інтереси православ'я взагалі й виходячи поза межі інтересів самої лишень Української Церкви, діяльність митрополита Петра Могили та його співробітників не сприяла розвитку української національної свідомості й взагалі інтересам українського народу в тій мірі, як би того треба було сподіватись. Маючи на увазі справу Православної Церкви і в українців, і в білорусів у румунів і взагалі на Балкани, діячі Могилянського осередку, починаючи з самого митрополита, не виявляли почуття українського патріотизму й не могли через те впливати в цім напрямку на своє оточення. Це трохи згодом дало свої негативні наслідки в формі податливості українських церковних діячів на різні концепції — москвофільську, як от у Гізеля або Лазаря Барановича, і полонофільську Сільєстра Косова, Діонісія Балабана та інших. З другого боку, залишивши українську народню мову поза обсягом шкільної науки, де панувала латинь-церковно-славянщина й навіть польщизна, Київська Колегія осудила себе на відірваність від живої народньої стихії, робила свою науку власністю вузшого кола вибраних людей, позбавляла сама себе живих національних соків. Але не вважаючи на це все, діяльність Петра Могили прислужилася національній українській справі тим, що поставила Православну Церкву, тодішній прапор народности, на такий рівень, що вона могла успішно боронитись од римо-католицького натиску, а це було головним завданням часу. Сам Петро Могила не тільки не був принциповим ворогом церковної унії, але сам цікавився способами її здійснення, одначе при умові повної внутрішньої незалежності Православної Церкви в польській державі, з своїм окремим патріярхом на чолі.

ВЕЛИКЕ ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НА-

роду під проводом Богдана Хмельницького мало одним із своїх гасел боротьбу «за віру», дарма, що вище православне духовенство того часу, дуже цінячи придбання, яких воно досягло в добу Петра Могили, було настроєне лояльно супроти Польщі й боялося революційних потрясень. Вже в перших своїх умовах, поставлених польській стороні весною 1648. року, Хмельницький домагається поруч задоволення козацьких вимог охорони прав Православної Церкви й повороту православним заборани у них церков у цілій польській Річі-Посполитій. Підтримавши в кінці 1648. року вибір Яна-Казимира в королі, Хмельницький поставив йому серед інших умов скасувати церковну унію. Успіхи повстання й широкі перспективи увільнення всього «руського» народу, а разом із ним і Православної Церкви зпід польської кормиги захопили й обережне та консервативне українське духовенство. З своїм митрополитом Сільвестром Косовим на чолі, в присутності шановного гостя, патріярха єрусалімського Паісія, воно вітає в Києві на Різдво 1648. року великого гетьмана, як нового Мойсея, що визволив Україну з «єгіпетської неволі лядської», й само піддає йому думку, що він з провідника зревольтованої козаччини став вождем цілої української нації. Нова кампанія 1649. року розпочалася серед загального, нечуваного досі ентузіязму всіх верств українського народу, який обгорнув і духовенство. Зборовський трактат, який закінчив цю кампанію, одним із перших своїх пунктів признавав православній вірі на території автономної козацької України всі права, нарівні з пануючою в державі релігією римо-католицькою. Київський митрополит діставав місце в польськiм сенаті. І король у своїм універсалі «до всього народу Руського» докладно говорить про заспокоєння «грецької релігії», про рівноправність православних з уніятами, про поворот православним цілого ряду церков та монастирів і про свободу відправлення Служби Божої по православному обряду в цілій Польщі та Литві. Права православної віри були підтвержені і в менше щасливому для української сторони договорі Білоцерківському в осени 1651. року.

Єдність православної віри з Москвою й інтереси Православної Церкви фігурують як одна з підстав московсько-українського союзу 1654. року. Українське православне духовенство поставилося, як відомо, дуже стримано до московської протекції й не хотіло зпочатку присягати цареві. Літом 1654. року спеціальна делегація духовенства з архімандритом печерським Інокентієм Гізелем на чолі їздила до царя домагатись підтвер-

дження прав Української Церкви, себ-то, щоб вона залишилася під зверхністю царьгородського патріарха, щоб усі відвойовані у Польщі й Литви епархії визнавали своїм головою київського митрополита, щоб Українська Православна Церква зберігала свою автономію, та щоб було підтверджено за нею її маєтності. Але опіка з боку православного монарха й різні милости, якими він розпоряджав, а з другого боку перспективи поширення своєї діяльності й своїх впливів на Московщину були такі принадні, що скоро українське духовенство стає в своїй більшості вірними прихильниками царської зверхности, а той самий Гізель стає одним з гарячіших її adeptів.

По смерті Хмельницького починається трагічне хитання України між Москвою й Польщею. Знову доводиться спеціальними договорами нормувати відносини України до Польщі й визначати межі її автономії при повороті до державної спілки з Польщею. Найширше ті межі, як знаємо, були зазначені в Гадяцькій умові 1658. року: Україна мала стати членом федерації — Польща, Литва, Україна. Найширше були тут закреслені й права Православної Церкви: унія мала бути скасована в усіх трьох частинах федеративної спілки, а Православна Церква урівноправнена з Римо-Католицькою, при чім православний митрополит і один єпископ діставали місце в спільному для трьох держав сенаті. Гадяцька умова, не впроваджена в життя, залишилася взірцем і так би мовити ідеалом для всіх дальших польсько-українських договорів, які заключалися вже при обставинах значно менш сприятливих для української сторони, як от Чуднівський договір 1660. року гетьмана Юрія Хмельницького або Підгаєцький договір 1667. року гетьмана Петра Дорошенка.

Церковна політика Дорошенка, котрий зпоміж усіх гетьманів після Хмельницького один держався програми самостійної й соборної України «від Сєвска й Путивля до Перемишля й Самбора», заслуговує особливої уваги, тим більше, що в особі голови Української Православної Церкви, митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, Дорошенко знайшов собі вірного помічника в своїй самостійницькій політиці. Через уся діяльність Дорошенка червоною ниткою проходить його турбота про інтереси Православної Церкви — не тільки в Україні, але й в цілій Польщі та Литві. Вже в однім своїх перших листів до короля Яна-Казимира він клопочеться про те, щоб єпископська катедра в Перемишлі не досталася уніатам*). В усіх його петиціях, інструкціях, проектах договорів, які він посилав до польського уряду, почина-

*) Оригінал в 6-ці Красінських у Варшаві. код. 4025, л. 71.

ючи з весни 1666. року, завжди на першому місці стоять дуже докладно, з усіми подробицями уложені пункти про забезпечення інтересів Православної Церкви на всій території, «поки язик народа руського засягає» (1670), або «скрізь, де тільки знаходиться в Польщі руський народ і руська мова» (1675). Обурений на утиски з боку уніятів над православними в місті Белзі, він пише гострого листа до підканцлера Ольшевського, заявляючи, що «ми всі (себ-то козаки) мусимо голови наші класти за нашу віру»^{*)}. В своїх умовах, поставлених Польщі на переговорах в Острозі 1670. р., він домагається скасування унії й повної свободи для православної віри^{**}). У відповідь на останню спробу Польщі досягти з ним порозуміння, Дорошенко ставить першою умовою забезпечення Православної Церкви повности прав нарівні з Церквою Римо-Католицькою, в тім числі місця для київського митрополита й для єпископів в польському сенаті^{***}). Договорюючись з турками, він дбає про забезпечення інтересів православія взагалі й ставить умову, щоб патріярха царьгородського вільно вибірав собор єпскопів і щоб патріярха не можна було перемяти^{****}). Про дбайливе відношення Дорошенка до інтересів Церкви в Україні свідчить велике число виданих ним універсалів манастирям і церквам на різні маєтности. І духовенство православне платило Дорошенку широю привязаністю й вірною службою.

З упадком Дорошенка й спустошенням правобережної України та з переходом її знову під владу Польщі починається помалу ліквідація Православної Церкви на правому березі Дніпра і далі на захід. В польських кругах запанувала загальна реакція, скріпились єзуїтські впливи, збільшилася агресія проти іновірців (т. зв. дісидентів). Польський сейм видає постанову за постановою, які погіршують правне становище Православної Церкви і перепиняють її зносини з своїми закордонними одновітцями. Коли не стало на Правобережжю козаччини, коли майже уся шляхта перейшла на римо-католицтво і спольшилася, не стало у Православної Церкви її оборонців. Тоді то серед православного духовенства й нечисленних представників православної шляхти, скріпляється, так як це було сто років перед тим, думка про те, що єдиним виходом з тяжкого становища є церковна унія з Римом. Вона одна, здавалось, могла забезпечити правне становище

*) Б-ка Красінських, 4026, № 15.

***) Акты Ю. и Зап. России, IX, ст. 196—206.

****) Б-ка Замоиских у Варшаві, № 1807.

*****) Акты Ю. й З. России, VIII, ст. 208—218.

Української Церкви й даючи їй опору в Римі піднести її престиж і значіння в польській державі. Тим самим поліпшилось би і становище українського населення в Польщі. Пропагатором цієї думки був львівський єпископ Йосиф Шумлянський, людина з певними ознаками того, що ми сьогодні називаємо українською національною свідомістю. Те, за що люде боролись ціле століття, несучи тяжкі жертви, було досягнуте на початку XVIII. віку протягом одного десятиліття: Галичина й Холмщина перейшли на унію, а далі унія почала ширитись і по всьому Правобережжю. Однче ті, хто сподівався, що церковна унія улекшить латинізацію й полонізацію українського населення, мусіли завестися в своїх надіях. Поєднана з Римом, Українська Греко-Католицька Церква, як уже нами згадано вище, реорганізувалася, скріпилася, пустила глибокі коріння в народній масі і стала її національною церквою. Позбувшись колишніх «революційних» методів, вона стала чинником консервативним, і з тією хвилиною, як каже Липинський, коли вона стала вірою консервативною, на цій території, де вона утвердилася, вона придбала національну відпорність і виявила національну творчість, більшу, ніж на цій самій території виявляла церква православна. Хоча духовенство греко-католицьке піддалось формально полонізації, але воно, так само як і народні маси, твердо держалось свого східного «руського» обряду, і за допомогою цього обряду зберегло свою «руськість», себ-то українську народність аж до тих часів, коли почалося національне відродження. Піонерами цього відродження явилися саме представники греко-католицького духовенства. Так історична доля повернула те, що мало служити знаряддям асиміляції й полонізації українського народа в знаряддя його національного відродження.

НАКШЕ СКЛАЛАСЯ ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ

Православної Церкви, що залишилася пануючою на лівобережній Україні, — на Гетьманщині, Слобожанщині й Запорозжю, і котра в стані релігії упослідженої, переслідуваної, продовжувала існувати на правобережній Україні під польським пануванням. На козацькій Україні Православна

Церква повинна б була стати національною українською церквою. Під щедрою опікою гетьманів і козацької старшини, оточена повагою й привязаністю широких народніх мас, вона мала всі шанси для того. Але так не сталося. Духовенство українське було вже отруєне московським цареслав'єм, і з того часу, як воно за допомогою гетьмана Самойловича підпорядкувалося московському патріярху, його провідна роля в Україні була скінчена. Воно далі формально виконувало свої релігійні обовязки супроти українського народу, але само ставало знаряддям московської уніфікаційної й централізаційної політики. Воно попросту стає на службу Москві й виконує там завдання, які нічого спільного з українськими інтересами не мають: бореться на півночі з московськими старовірами, просвіщає сибірських інородців, насаджує в Московії школи і т. д. (Дмитро Туптало, Іван Максимович, Симон Обдорський і багато інших). Українські єпископи стають творцями російської синодальної системи й ідеологами російського цезаро-папізму (Геофан Прокіпович, Стефан Яворський). Москва, визискуючи українські духові сили, експропріює перш за все верхи українського духовенства: за часів царя Петра I., як відомо, всі єпископські катедри в Московії, за винятком одної, були обсажені українцями. І так було аж до часів цариці Катерини II. Правда, за часів Петра I. український єпископат мав і своїх мучеників, в особах митрополитів Іосафа Кроковського й Варлаама Ванатовича або архієпискпа Іларіона Рогалевського, але пізніше, протягом XVIII. ст. ми вже не зустрічаємо серед нього людей, які б зважилися ставати до уряду в опозицію, за винятком митрополита Арсенія Мацієвича, що перетерпів мучеництво від цариці Катерини II., як борець проти поневолення церкви світською владою й проти секуляризації церковних маєтків. Коли ж на Правобережжю ми зустрічаємо борців за православ'є, таких як Юрій Кониський, М. Значко-Яворський, В. Садковський, то й вони по суті являються агентами російського уряду. Навіть січовий пан-отець Володимир Сокальський в критичний для Січи момент здобувся лиш на те, щоб здержати запорожців від активної оборони проти москалів. А дехто з українських владик, як от м. Самуїл Міславський, явився завзятим русифікатором української церкви і школи.

ІСІМНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ, ДОБА ПОВІЛЬНОГО

завмірання української автономії й національного життя, було добою упадку й Української Православної Церкви, котра, як така, властиво перестала існувати, ставши просто частиною всеросійської синодальної церкви. Та сама всеросійська церква утвердилась і на правобережній Україні, що по упадку Польщі перейшла під владу Росії, і де населення масово повернулось з унії на православіє, наївно вірячи, що перехід під православного царя й поворот до православія поліпшить його долю. До нового ХІХ. століття український народ перейшов позбавлений не тільки що свого автономного устрою (на Лівобережжю), своєї школи, але й своєї національної церкви. Над його духовим життям залягла темна ніч.

Але серед цієї ночі вже почали запалюватись до-світні вогники. Серед синів та внуків козацької старшини почали оживати історичні традиції й прокинувся інтерес до своєї національної старовини. Ідеї західно-європейського романтизму принесли до нас поняття народности й викликали інтерес до устної поезії народу; повстала українська етнографія й література на живій народній мові. Нові політичні й соціальні ідеї знайшли собі відгук на українському ґрунті. Народилося те, що ми називаємо українським національним відродженням, яке знайшло собі найбільш яскравий вияв у новій українській літературі, яко продуктиві української національної думки й художньої творчості*).

Православна Церква, як установа, не відіграла в цім відродженні сливе ніякої ролі й була у відношенні до його скоріше чинником негативним. Але православне духовенство і взагалі люде, що вийшли з духовного стану, в особі окремих своїх представників узяли участь в українськім відродженні. Православне духовенство утворило на Україні з кінця ХVІІІ. віку окремий стан, який близько стояв до народу і був тісно звязаний з його долею, з його добробутом. В добу русифікації вищої верстви (дворянства) духовенство ще найбільше зберегло звязок з своєю народністю, з її побутом і мовою. Одже натурально, що зпоміж духовенства, зпоміж його синів виходили діячі на полі українсько-

*) Називаю цей рух відродженням — умовно, в розумінні процесу, який лиш почався на переломі ХVІІІ. і ХІХ. століть, який властиво тягнеться ще досі і який закінчиться аж тоді, коли український народ стане увесь національно свідомим, себто дійсно «відродиться», знайшовши і здійснивши синтезу національного й територіального патріотизму.

го письменства і взагалі українського національного руху, виходили щирі українські патріоти.

Може ні в одній ділянці суспільного життя російський уряд не виявив такої консеквентної політики по лінії асиміляції й обрусіння неросійських народів держави, як саме в ділянці церковній. Від початку ХІХ. століття ми майже не бачимо українців на єпископатах, особливо в самій Україні. Може бути що приклад українця Варлаама Шишацького, єпископа могилівського, що присягав у 1812 році на вірність Наполеону, відстрашував російський уряд від призначення українців на єпископські катедри, тільки протягом цілого ХІХ. століття на митрополитичому столі в Києві й на єпископських катедрах провінціональних сидять самі москалі, які ведуть обрусительну політику*). Правителство Миколи І. подумалось було навіть до проекту масового переселення українського православного духовенства з правого берега Дніпра на Московщину й заміну його священниками москалями. Чого не вдалось зробити в так широкому масштабі правительству, те здійснювали без зайвого шуму кожен в своїй єпархії деякі москалі-єпископи, як наприклад чернігівський єпископ Антоній, що протягом свого 30-літнього урядування призначав на парафії Чернігівщини майже виключно священників-москалів, спроваджуючи їх з Московщини. До київської Духовної Академії насилали студентів, абсолювентів московських духовних семінарій, натомість українці мусіли їхати вчитись до Москви, Петербурга, Казані. Що уявляла собою з цього погляду київська Академія вже в половині ХІХ. стол., малює нам відома повість Ів. Нечуя-Левіцького «Хмари». Тай пізніше до самого свого кінця київська Академія, колишне огнище української просвіти і письменства, була твердиною російської націоналістичної реакції й україножерства. Згідно з засадами російської офіційної ідеології, яка за підстави російської державности визнавала «православ'є, самодержав'є і народність» (знана річ — російську), Православна Церква опинилась в ролі сторожа поліційно-бюрократичного режиму й пануючої обрусительної системи. Українська мова була вигнана з церковного вжитку (проповіді, популярні видання для народу). Євангеліє українською мовою було заборонено видати постановою св. Сіноду

*) Одиним винятком був хіба москаль Філарет Гумілевський, єпископ Чернігівський та Харківський, що написав історію цих обох єпархій та видав навіть одну з своїх проповідей в українському перекладі; та ще таким винятком був єп. Катеринославський Гаврило Розанов, що видав матеріали до історії Запоріжжя й записав та видав відомі спомини запорожця Леонтія Коржа.

ще в 1860 році. Слідом за тим пішла заборона видавати українською мовою популярні книжки релігійного змісту. Св. Письмо, видане українською мовою за кордоном, уважалось в Росії за заборонену нелегальщину, за знайдення якої строго каралося (арешти українців у Харькові 1893 року).

Російське правительство розуміло, що українське православне духовенство, яке зпоміж освічених верств найближче стояло до народу, могло мати й найбільший на його вплив. Тому воно старалось вже в самій духовній школі, в бурсі, в семінарії, в Академії витравити з його души все, що могло б будити в ній думки про свою українську народність, привязаність до свого рідного краю. Як каже проф. В. Біднов, «духовна школа (в Україні) була знаряддям політичного й церковного омосковлення кандидатів на священство з українців... Коли учень духовної семінарії або студент академії виявляв свою прихильність до українського руху, то таких юнаків виганяли з духовної школи, нерідко допомагаючи жандармерії арештовувати таких молодих людей та замикати їх до в'язниць»^{*)}). Навіть спеціальна церковна преса, яка служила духовною стравою для сільського духовенства, т. зв. «Єпархіяльні Відомости», видавані в кожній єпархії, які ще в 1850—60 роках містили українські історичні й етнографічні матеріали й розвідки, з половини 60-х років не сміють більше цього робити, приймають суто-московський характер, і стає тяжко відрізнити «Єпарх. Відомости», видавані у Полтаві, від «Єпарх. Відомостей» видаваних десь у Калузі чи Костромі. Старі українські монастирі, які колись служили огнищами національної культури, як напр. Київ-Печерський або Почаївський, стають притулком найчорнішої московської реакції й україножерства; ченцями в них перебувають майже виключно москалі, і вся їхня діяльність звернута на помосковлення українського люду. Жіночі монастирі, наприклад Покровський у Києві або Мотронинський на Чигиринщині, сповнюють ту саму русифікаторську місію, що і мужські. Недурно, дивлячись на затемнювання й задурювання народньої маси київськими помосковщеними монастирями, вирвались у Куліша гірькі слова:

О Києве, омана просторік духовних,
Бездня мідяків дурних, мозольних,
В тобі останній глузд народу гине
По капищах безумно-богомольних!

^{*)} Проф. В. Біднов, Церковна справа на Україні. Тернів 1921, ст. 7.

Наслідком церковної політики російського уряду на Україні було те, що широкі народні маси почали дивитись на церкву, як на «казенну», урядову установу, а на духовенство, як на агентів уряду, що йдуть заодно з ним і з «панами». Підчас народніх розрухів, наприклад, відомої київської «Козаччини» 1855. року, народне обурення звернулося перш за все проти священників, які, мовляв, підкуплені панами, скривають царський маніфест про козаччину. Пізніше соціалістично-революційна пропаганда могла використувати народне незадоволення в своїй агітації проти «панів та попів». Серед українського народу, який ніколи не знав ересей та сект, повстають раціоналістичні секти штундистів, баптистів, мальованців, яко реакція проти застою й мертвеччини в офіційній церкві, що не вмiла промовити до народньої души й задовольнити її духові запити. Духовна влада інспірувала, у відповідь на ці сектярські течії, поліційні переслідування їх урядом, але це тільки ще більше дискредитувало духовенство в очах сектярів і загострювало їх відносини до церкви.

Одначе секти не були загальним явищем; народ в масі твердо держався своєї предківської віри, був глибоко привязаний до її зовнішнього культу, до обрядів, а в душі зберігав властиві йому зпоконвіку засади християнської моралі, що так дивувало й зворушувало чужоземних подорожніх, починаючи від сирійського діякона Павла з Алеппо, і що було підкреслено ще на початку ХІХ. віку князем Цертелевим, який у передмові до свого видання українських дум (1819 р.) писав, що українці зберегли в своїй поезії «ту чисту моральність, якою відзначались завжди і яку вони пильно бережуть і досі, як одну спадщину по предках, якої не могла в них забрати зажерливість сусідів».

Російський уряд не осягнув своєї мети і йому не вдалось зрусифікувати православне українське духовенство на стільки, щоб витравити з його души любов до своєї батьківщини та до свого народу. Православне духовенство, жонате й здебільшого осіле з діда-прадіда на одному місці, близьке своїм побутом до народу, в значно меншій мірі підлягло русифікації, ніж верства поміщицька. Протягом цілого ХІХ. століття й до наших часів в діях українського письменства, науки й громадського життя почесними літерами записані імена діячів, що вийшли з духовного стану. Священники В. Гречулевич, Ів. Бабченко, Ст. Оpatович писали й видавали українською мовою прегарні проповіді й оповідання з св. Письма; священники й дяки П. і Ст. Писаревські, Ст. Александров, П. Кореницький, М. Інфімовський, П. Кузьменко, П. Огієвський, Л. Лисак-Тамаренко, А. Гріневич — виступають

як українські письменники: Пл. Лебединцев, Юх. Сіцинський, Марко Грушевський — дуже прислужилися для української археології й етнографії; Л. Скачковський, П. Погорілко, Г. Міхновський, М. Щербаківський, Філ. Павловський — багато зробили для розвитку української національної свідомості й українського руху, кожен в своїй околиці і особливо — впливаючи на молоде покоління. Коли пригадати, до якої міри було залежне від своєї духовної влади й світської адміністрації православне духовенство в старій Росії, то треба признати, що немало громадянської відваги треба було мати цим діячам, щоб виступати прилюдно і отверто, як українці. А скільки було таких скромних, але заслужених діячів на полі українського життя, розкиданих по глухих провінціальних містах та селах, чії ймення не вписані до «карток історії»!

Ще імпозантніше виглядає список самих лишень видатніших діячів українських, які вийшли з духовних родин і які майже всі перейшли духовну школу. Бачимо тут передовсім письменників: Петра Гулака-Артемівського, А. Метлинського, Мих. Макаровського, К. Думітрашка, Ст. Руданського, Ан. Свидницького, Ів. Нечуя-Левіцького, Вол. Александрова, М. Чернявського; діячів науки: О. Бодянського, П. Житецького, Ор. Левіцького, Т. Сушицького, В. Біднова; композиторів П. Нішинського, К. Стеценка, Ол. Кошиця; громадських діячів і письменників: Т. Лебеденцева, Ол. Лотоцького, Ф. Матушевського, В. Доманицького, С. Єфремова, В. Прокоповича, П. Стебницького, Мик. Міхновського, В. Чеховського.

Російський уряд намагався утворити з духовних семінарій знаряддя русифікації духовенства. Одже наперекір йому вони зробились на-при кінці ХІХ. століття огнищами українського національного руху серед молоді. Це сконстатував навіть сторонній обсерватор, австрійський консул у Києві К. Седлачек у своїм таємнім донесенні віденському уряду в 1893 році. По семінаріях у Києві, Кам'янці, Полтаві, Чернігові, Житомирі існували громади, як виявили особливо інтенсивну діяльність; вони виховали десятки й сотні ідейних священників-українців, які свідомо йшли на село, щоб бути не тільки духовними пастирями, але й будителями національної свідомості серед народу. Коли на початку ХХ. стол. розвинувся живіший національний рух на Україні, то в рядах діячів того руху ми помічаємо вже масову участь молодих священників або світських вихованців «семінарських громад»: вони заповнюють собою ряди українських революційних партій, редакції перших українських газет, ми бачимо їх серед організаторів міських і сільських «Просвіт», народних театрів, популярних видав-

ництв. За часів першої революції в Росії духовенство подільської єпархії ухвалює на своїм з'їзді й досягає згоди влади на заснування катедри українознавства в Кам'янецькій семінарії, а єпископ Подільський Партеній (за своє українство перенесений до Тули) являється редактором синодального видання св. Письма в українській мові, потому як у Сінода було вирвано згоду на це видання.

К ЖЕ СТАВИЛОСЬ УКРАЇНСЬКЕ ГРОМА-

дянство нових часів до Православної Церкви й яке місце уділяло християнській релігії взагалі в своїм світогляді та в ділі духового розвитку народних мас? І як це його відношення вплинуло на дальший розвиток церковної справи на Україні вже за наших часів? З половини ХІХ. стол. провід в українському рухові, який до того часу належав виключно до представників дворянської, поміщицької верстви, переходить в руки демократичної інтелігенції, себ-то деклясованих представників того самого поміщицтва, духовенства, міщанства, а пізніше й селянства. Ця інтелігенція, опозиційно настроєна проти існуючого в російській державі ладу, не відзначалася прихильністю до Православної Церкви, як до одної з підвалин політичного й соціального ладу в Росії, ані зрозумінням ваги релігії й церкви в житті українського народу. Не можна сказати, що вона була позбавлена християнського релігійного почуття взагалі. Вся нова українська література перейнята щирим християнським духом, особливо помітним у батька української повісти Гр. Квітки, у Метлинського й у всіх кирило-мефодіївських братчиків. Відомо, що Костомаров, Куліш, Білозерський і сам Шевченко були натурами релігійними. Ще Драгоманов зауважив, що «Біблія панувала над системою думок Шевченка»; його поезія перейнята християнським духом, не вважаючи на деякі ніби-то анти-релігійні звороти. Ми зустрічаємо в поезії Шевченка цілі тиради проти представників духовенства, але то були виступи лиш проти сухого «казенного», бездушного православ'я й його московських служителів; такий характер православ'я був, на думку Шевченка, спеціальною властивістю Московщини і нагадував йому скоріше поганство, ніж справжнє християнство. Офіційна Православна Церква, на його думку, викривлювала і мертвила Христову науку любови й всепрощення. В ділі просвіти

народу Шевченко відводив релігії, а спеціально св. Письму, по-важне місце, що видко хоча б із зложеного ним «Букваря».

Куліш також високо ставив християнство і також уважав підстави християнської моралі за необхідні в ділі виховання народних мас та їх просвіти. Тому він зредагував і наново видав проповіді свящ. В. Гречулевича, впровадив молитви і текст з св. Письма до обох своїх «Граматок» і до кінця свого віку працював над українським перекладом Біблії; засвоєння українським народом св. Письма в своїй рідній мові вважав Куліш за одну з необхідних умов його духовного розвитку. Але він ставився неприхильно до офіційної церковної організації, уособленої російським синодальним православ'ям, і ролю православного українського духовенства оцінював з історичної перспективи негативно. Він закидав йому ретроградство, нетерпимість до інших релігій, вузький фанатизм, формальне ставлення до своїх обов'язків. Так само, коли не різче, осуджував він за тіж гріхи і духовенство католицьке. Вину за польсько-українську ворожнечу він складав у значній мірі на представників обох церков. Він пробував навіть активно вмішатись у церковні відносини на галицькому ґрунті, виступивши з спеціальною брошурою проти єзуїтських впливів на внутрішнє життя Греко-Католицької Церкви.

Радикалізація українства й його орієнтація на успіх революційно-соціалістичного руху, який захоплює російську інтелігенцію 60-х років XIX століття, певна річ, не сприяла проявам якоїсь прихильності до Православної Церкви. Найвидатніший ідеолог і провідник українства 70-х років, Михайло Драгоманов, ставився з принциповим запереченням до християнської релігії й церкви, яко до чинників, що віджили свій вік і гальмують соціально-політичний та культурний поступ. І хоч боротьба Драгоманова проти церкви могла практично здійснюватись тільки в Галичині, де друкувалися його анти-релігійні книжки («Рай і поступ») і де працювала в антицерковному дусі створена під його впливом радикальна партія, але його думки мали свій вплив і на інтелігенцію наддніпрянську, яка й без того виховувалась під непереможним впливом загально російського вільнодумства й безвірництва. Ідейні противники Драгоманова на Україні, які супроти його космополітизму й принципового русофільства висували ідею українського націоналізму й анти-російську орієнтацію на ворожі Росії політичні сили (В. Антонович і Ол. Кониський), були також вільнодумцями й до церковної справи ставились байдуже.

А між тим з синтези обох цих відламів української політичної думки, і космополітично-радикального і національного,

виріс і розвинувся увесь новітній український рух. Зрозуміла річ, що в ідеології того руху, в програмах українських партій в писаннях публіцистів, церковна справа не займає слів ніякого місця, як що не рахувати згадок у загальних фразах про допущення української мови також і до церкви. Революція 1905. року та її близькі наслідки нагадали одначе про існування українського моменту в справі церковній. Нагадав, можна сказати, перший про це сам уряд своїм дозволом друкувати св. Письмо українською мовою. Нагадало подільське духовенство домаганням науки українознавства в Кам'янецькій семінарії. Нагадала й присутність в складі української фракції в Державній Думі послів-священників та їх виступи в обороні українських культурних інтересів (А. Гріневич в II. Думі, М. Сендерко, В. Солуха, К. Волков, Ол. Трегубов у III. Думі).

Але все це не викликало ширшого відгуку серед українського громадянства, перейнятого «поступовим» духом. Консервативні українські елементи не були об'єднані й не зважувались виступити отверто проти загальної течії*). Лиш іноді вакханалія обрусительства на Холмщині під проводом єпископа Євлогія й на Волині під проводом єпископа Антонія Храповицького, викликала в українській пресі реакцію, але не так з церковного, як з чисто національного погляду. Коли вибухла світова війна 1914. року, відразу було ясно, що Росія веде її з наміром знищити «український Піємонт» в Галичині та zarazом викоринити його в себе. Головна лютя російського уряду звернулася проти Греко-Католицької Церкви, яко носія української національної свідомости в Галичині. Чорне гайвороння**) російського шовінізму й московського православія з Євлогієм на чолі насунуло до окупованого краю й заходилося нищити Греко-Католицьку Українську Церкву та насажувати силоміць своє православіє. Мартирологія греко-католицького духовенства, а особливо доля достойного його голови, митрополита Андрія Шептицького, зробили глибоке вражіння на українське громадянство в Росії й може не одному розкрили очи на вагу та значіння церкви в житті українського народу.

*) Характеристично, що серед численних українських видавництв, які повстали по революції, лиш одне, приватне видавництво священника В. Хоменка в Одесі випустило кілька книжочок духовно-релігійного змісту.

**) Так назвав обрусителів у Галичині єпископ Красноярський Никон Безсонов в своїм отвертій листі, надрукованім в пресі 1916 року.

ЕВОЛЮЦІЯ 1917. РОКУ ВИЯВИЛА, ЩО

внутрі самого православного духовенства на Україні крилася жива національна течія, котра аж тепер могла виявитись на поверхні громадського життя. Непомітна на зверх підготовча робота, яка велася по семінарських гуртках та серед студентів духовних академій, дала тепер свої плоди. Як тільки заложено було в Києві Центральну Раду, ще як скромний союз українських організацій, то зараз же до неї з'явилися два представники православного духовенства міста Києва й заявили, що це духовенство приєднується до Центральної Української Ради. А на українському Національному Конгресі в Києві (8. IV. 1917.) засів у почесній президії єпископ Никодим чигиринський. Українське духовенство показало, що у велику хвилину національного здвигу воно хоче йти разом з українським народом, який тепер пробуджувався в огні революції до нового життя. Але українська демократична інтелігенція, яка за революції держала в своїх руках провід, не виявила належного зрозуміння для справи Православної Церкви й для необхідності перетворити її в Національну Українську Церкву. «Серед українських революційно настроєних кругів, каже покійний проф. Ол. Лотоцький, які стояли тоді біля влади, дуже мало оцінювалася роль церковного елемента в національно-державному житті. Церковний фактор дуже просто одкидався з обсягу нашої уваги, як такої уваги невартий. Інтерес до церковних справ кваліфікувався, як певна ідейна вузькість, нахил до клерикалізму, а це дуже псувало репутацію правовірного революціонера, а тим більше — не дай Боже — соціаліста»^{*)}). Молода українська державність, яка повстала вже влітку 1917. року, не доцінювала українського церковного руху й не дала йому потрібної піддержки, й це, як зараз побачимо, використали ворожі українству елементи, які зпочатку були приховались і прикинули, але зорієнтувавшись в складній ситуації, потрапили знайти в російських і зросійщених кругах православного духовенства на Україні опору проти українських державно-національних стремлень.

Єпархіяльні з'їзди православного духовенства, які відбулись протягом весни й літа 1917. року, не виявили (за виїмком полтавського й подільського з'їздів) великого зацікавлення до національного моменту в церковнім житті. Обмосковлене в своїй більшості духовенство, так само як і світські елементи, які заці-

^{*)} Ол. Лотоцький, Церковна справа на Україні. «Літер.-Науковий Вістник» 1923, кн. V., ст. 65.

кавилися церковною справою, думали більше про заповіджений всеросійський церковний собор у Москві й від нього сподівались оновлення церковного життя. Тоді національно настроєна меншість заложила в грудні 1917. року в Києві «Всеукраїнську Церковну Раду», в склад якої ввійшли духовні і миряне, і яка виставила гасло автокефалії Української Православної Церкви та почала ширити думку про скликання Всеукраїнського Церковного Собору, який би перевів справу відродження Української Церкви.

Але праця цієї Ради, як і взагалі український церковний рух, не зустріли піддержки ані з боку української влади, ані з боку свідомого українського громадянства, що було тоді захоплене революційно-соціалістичними гаслами. Центральна Рада не хотіла навіть утворити окремих Секретаріат для церковних справ і взагалі до церковної справи поставилася байдуже. «Це було, каже проф. Лотоцький, глибоко ненормально, це була з боку державних чинників тактика національного самогубства, але ця тактика фактично держалася, ґрунтуючись формально на тих ідеологічних основах, що справи церковні — то справи приватного життя українських громадян. І це говорилося тоді, коли державні засоби — адміністративні та фінансові — залишалися по старому в руках церковної влади, що була перейнята ворожим до України, суто московським духом і виявляла отверто відповідну акцію*). Користуючись з байдужості української влади, московський та змосковщений єпископат на Україні утворив зовсім незалежну від тої влади державу в державі і провадив свої справи, зовсім не рахуючись з українськими державними й національними інтересами. Московфільські елементи опанували загальний рух, скерований до реформи церковного життя у всеросійському масштабі й повели боротьбу проти прихильників автокефалії.

Коли Всеукраїнська Церковна Рада добилась таки, що Всеукраїнський Церковний Собор було скликано 9. І. 1918. у Києві, то на цім соборі прихильники автокефалії знайшлися в меншості. Большевицьке повстання перепинило працю Собора. По своїм повороті до Києва уряд Центральної Ради заснував при Міністерстві Внутрішніх Справ окремих департамент для духовних справ, але призначив на пост директора цього департаменту Миколу Безсонова, колишнього єпископа Нікона, що незадовго перед тим скинув з себе єпископський сан. Це призначення було нетактовне й ображало духовенство. Взагалі нехтування церковною справою було великою політичною помилкою з боку влади Центральної Ради.

*) Ол. Лотоцький, ст. 65.

Ця помилка утруднювала її позицію влади Гетьмана Павла Скоропадського, яка прийшла на зміну Центральної Ради, й яка відразу утворила спеціальне Міністерство Ісповідань. На пост міністра, по відмові від цього Ол. Лотоцького, призначено було проф. В. Зіньківського, відомого церковного дяча, людину дуже лагідної вдачі й прихильника поміркованої політики. Він старався не загострювати відносин і йти до українізації церковного життя поступнево й згідно з церковними канонами. Але він нашоствхнувся на опір добре зорганізованого єпископату, певної частини священства й церковних діячів зпоміж людей світських, котрі стояли на ґрунті тісного єднання з церквою російською й залежності від новообраного патріарха московського*). Конфлікт виринув насамперед в справі вибору київського митрополита. Не вважаючи на домагання Зіньківського, щоб вибори на пост первосвятителя Української Церкви відбулися на Всеукраїнському Церковному Соборі, єпископат перевів вибори на з'їзді представників самої лишень київської єпархії 19. V. 1918. Було вибрано більшістю 160 голосів проти 130 харківського митрополита Антонія Храповицького, знаного з своїх нетактовних виступів проти українства, людину дуже непопулярну в національних українських кругах. Гетьманське правительство не визнало ці вибори за правильні й почало настоювати на скликанні Собору. Лише на особисту просьбу самого Гетьмана єпископат погодився на скликання сесії Собору влітку того ж року. Але Собор підтвердив вибір м. Антонія, а на заяву Гетьмана (висловлену в промові на Соборі 6. VII. 1918.) про бажаність автокефалії відповів виробленням проекту закону про лишень автономію Православної Церкви на Україні під верховенством патріарха московського. Правительство, вважаючи вироблений Собором порядок управи Української Церкви лиш за тимчасовий, погодилось з ним, але не відступило від свого наміру перевести автокефалію; воно намітило собі такий план: укріпляти єдність і самоуправу Православної Церкви на Україні на основах автономії, переводити реформи й заходи для скріплення національної української течії в церковному житті і в осени скликати нову сесію Собору; на цій сесії правительство мало виступити з проектом автокефалії і, як би Собор автокефалії не прийняв, правительство мало розпустити його і призначити нові вибори*).

Тимчасом відбулася зміна кабінету, і на місце Зіньківського міністром став енергійний та рішучий Ол. Лотоцький.

*) Д. Дорошенко, Ілюстрована історія України 1917—1923 рр., т. II, Ужгород 1930, ст. 322—323.

*) Д. Дорошенко, ст. 332.

На осінній сесії Собору новий міністр виступив 12. XI. 1918., на основі ухвали Ради Міністрів, з декларацією про автокефалію Української Православної Церкви. «Основна засада української державної влади, заявив Лотоцький, полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави й церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Ще менше можна допустити це в даному випадку — з огляду на кардинальну різницю між обома державами й що-до політичного в них режиму й що-до правно-державного становища церкви на Московщині та на Україні. Тому в своїх відносинах до інших церков Українська Церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Що ж далі, до взаємних відносин у нас між церквою та державою, то взаємовідносини ті мають стояти на непорушній основі: кесареви — кесареви, божеє — Богові... Державна влада має глибоке переконання, що лише на таких основах збудована церковна організація єдино відповідає церковним, державним і взагалі народним інтересам. Самостійність церкви допоможе проявитися тим громадським силам, що виявили таку надзвичайну самодіяльність у нашому колишньому національному життю. Ту самодіяльність було приборкано, живі основи церковної соборності занедбано, коли церква наша провадилася чужими, силою їй накинутими, основами життя; але та самодіяльність церковно-народна має віджитися, коли наша церква твердо стане на ґрунті властивого їй самостійного життя — в автокефальній формі.

Таким чином, автокефалія української церкви — це не лише церковна, але й національно-державна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та широко приймає до серця інтереси українського народу, той приймає і автокефалію Української Церкви. І навпаки. В імені уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду й непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною*).

Декларованій урочисто автокефалії не судилося здійснитись так, як проектував гетьманський уряд. Настали нові бурхливі події, прийшов новий уряд — Директорії, який видав 1. I. 1919. закон, котрий проголошував Українську Православну Церкву автокефальною; її найвищою виконавчою владою мав бути священний Український Синод. Але за короткий час сама Дирек-

*) Проф. Ол. Лотоцький, Автокефалія. Варшава 1935, ст. 142.

торія мусіла покинути Київ, і Україну окупували московські большевики. Лотоцький, що виїхав, як голова української дипломатичної місії до Царьгороду, добився згоди патріарха на незалежнення Української Церкви, але й цей акт мав лиш чисто декларативне значіння. Уряд Директорії заснував таки нарешті міністерство ісповідань, на чолі якого з вересня 1919. року станув проф. І. Огієнко, що дуже енергійно повів справу українізації церкви, але територія, на якій він мав урядувати, зменшилася до частини Поділля й Волині, а ще за рік і зовсім була втрачена. Українське міністерство ісповідань, разом з усім урядом Української Народньої Республіки, опинилося на еміграції.

КРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ РУХ НЕ ПРИ-

пинився і під советською владою. Навпаки, в атмосфері переслідування церкви і християнської релігії взагалі, серед політичного й соціального терору, серед жахливих злиднів, голоду й холоду, пробудилося з нечуваною силою релігійне почуття, доходючи до захоплення, до екстазу. Рух за українізацією церкви перекинувся в народні маси. Його осередком залишився Київ, де перебувала Всеукраїнська Церковна Рада. Вважаючи на загальну дезорганізацію церковного життя, спричинену большевицьким режимом а також утечею майже цілого єпископату, Рада заходилася коло відновлення ієрархії, але ніякі благання не могли подвигнути двох єпископів-москалів, що залишилися, аби вони висвятили канонічним способом нових єпископів для Української Церкви. Тоді на соборі 11—14. X. 1926. у Києві переведено було вибір перших двох єпископів по старохристиянському звичаю рукоположення всіх присутніх, духовних і мирян, на кандидатів — спосіб давно вже в церкві не вживаний і за канонічний тепер не признаний. Ці двоє висвятили інших єпископів, усіх 27, а один з них, Василь Липківський, дістав сан митрополита. Таким способом упорядкувалася Українська Автокефальна Православна Церква, яка зустріла гарячі симпатії в народі. За короткий час вона мала понад 2000 парафій*) і визначилася яскравим національним ха-

*) Див. про Укр. Авт. Ц. статю: D. Doroschenko, Die ukrainische autokephale Kirche. «Orient und Occident». Heft 14. Leipzig 1933, ст. 18—29

рактором. Але советська влада своїми утисками довела її до розкладу й до упадку. Вже з десять років, як Українська Автокефальна Церква формально перестала існувати, розбившись на окремі релігійні громади, які живуть в атмосфері невпинних утисків і переслідувань. Життя духовенства, особливо єпископів, це одна безпереривна мартирологія, яка нагадує перші віки християнства.

Яку велику атракційну, принажуючу до себе силу мала ідея Автокефальної Православної Української Церкви, яко національної церкви в самостійній Українській Державі, навіть для українців греко-католиків, емігрантів в Америці, на скільки традиція православія, як первісної національної церкви українського народу, зберегла глибокі коріння в їхній душі, показує історія заложення Української Греко-Православної Церкви в Канаді зараз же по світовій війні. Українська еміграція в Канаді, яка складалася головню з галичан греко-католиків (православних буковинців обслуговували священники російської православної місії, що сприяло їх русифікації), не мала з вини Риму належної опіки з боку власного греко-католицького духовенства, замість якого провадили серед неї пастирську діяльність чужі її по мові й по духу бельгійські монахи-редемптористи. Коли долетіла до Канади вістка про повстання над Дніпром самостійної Української Держави, а в ній Автокефальної Української Православної Церкви, еміграцію обхопив спонтанний рух під гаслом: геть від Риму! Єднаймося вірою з нашими братами в золотoverхім Києві! Цей рух привів до утворення Української Православної Церкви в Канаді й Америці. До неї перейшло кілька десятків тисяч греко-католиків із своїми священниками, і прилучилися також православні буковинці. Нова церква хотіла бути в безпосередній канонічній залежності від Києва і мати собі звідти єпископа. Але поки велися про це зносини, дуже утруднені в перші часи після війни, Українська Держава впала, автокефалія Української Православної Церкви була здійснена вже під большевиками, але вже не загально прийнятним способом, а через рукоположення, і канадійська церква дістала собі архієпископа Іоана Теодоровича (в 1923 році) вже як ставленика митрополита Василя Липковського. Канадійська Православна Церква виникла як продукт національного підйому; вона набула відразу яскраво національний характер і стала потужним чинником в ділі збереження української народности емігрантів й охорони проти асиміляції з англійським елементом. Це спонукало й Церкву Греко-Католицьку напружити свої сили для того, щоб і собі стати таким же національним чинником в житті української еміграції. Треба признати, що на цім полі Греко-Католицька цер-

ква в Канаді досягла значних результатів, і тепер обидві церкви, як я сам бачив на власні очі в 1937. і 1938. роках, конкурують, коли так можна висловитись, на полі служби національним інтересам української еміграції.

ВІДРОДЖЕНА 1917—1918. РОКУ УКРАЇНЬКА

державність проіснувала недовго, і українська демократична інтелігенція, яка взяла на себе відповідальність за її долю, мусіла йти на еміграцію. Українська еміграція розсіялася по всьому світу. Вона й на чужині залишилась вірна своїй ідеології, своїм партійним поглядам, своїм політичним симпатіям та антипатіям, і з цього погляду треба признати, що вона дуже мало піддалася впливам чужого оточення й тої еволюції, яку переходила на її очах повоєнна Європа. Тільки дуже помалу відбувала вона еволюцію своїх власних поглядів і менше всього — в області свого відношення до релігії й до церковної справи. Нечисленні спроби серед неї закладати власні православні парафії не мали успіху за винятком тих місцевостей, де поруч інтелігенції були більші групи простих козаків, колишніх вояків української армії, як наприклад у Польщі або Франції. Українська еміграція не потрапила оцінити ролю своєї власної церкви, як об'єднуючого чинника, що зрозуміла навіть вільнодумна інтелігенція російська, яка на еміграції горнеться до своєї церкви й піддержує її. Волею-неволею ті українські емігранти, які хтіли задовольнити свої релігійні потреби, мусіли звертатись до російської таки церкви, або до грецької, румунської та інших православних церков.

Українська еміграція змарнувала також можливість національної акції під прапором православної церкви на Підкарпатті. Відомо, що на колишньому угорському Підкарпатті ніколи не згасали в душі народу спомини про колишнє православ'я й про його метрополію — Київ. Мадяризація греко-католицького духовенства і наслідком цього його відчуження від народу сприяли розвитку симпатій до православ'я. Це використовували москвофільські агітатори і просто московські агенти, які ще перед світовою війною провадили під плащем православ'я москвофільську пропаганду (т. зв. Мараморощський процес 1913 року). Коли з при-

лученням Підкарпаття до Чехословацької республіки відкрилася можливість як для української, так і для російської пропаганди, то українці зовсім змарнували можливість національної праці серед темної підкарпатської маси, несучи їй православ'я в національній українській формі, й допустили, що місію насадження православ'я перейняли російські емігранти. Звісна річ, найкраще було б, як би підкарпатський люд залишився при своїй батьківській вірі, але коли серед нього прокинувся такий потяг до православ'я, то з нашого національного погляду краще, коли це православ'я скріпляло би його українську національність, аніж вело би його до помосковлення. Національна праця духовенства греко-католицького з Галичини (Василіане) прийшла запізно, і нова мадярська окупація змела її наслідки так само, як і політичну працю світської української інтелігенції.

На підставі рижської умови 1920. року під польською владою залишилися українські області: Холмщина, Західня Волинь і Підляшша, з понад 4-мільйоновим православним населенням, в тому числі коло 2,700.000 українців. Тут, в польській християнській державі, Православна Церква, здавалось, повинна була знайти собі захист і розвиватись більш-менш нормально, задовольняючи духові потреби української людности так, як це чинить Церква Греко-Католицька. 17. IX. 1925. за згодою з патріархом царьгородським Православна Церква в Польщі була проголошена автокефальною. На чолі її став українець, митрополит Юрій Ярошевський. Але він, як творець автокефалії Православної Церкви в Польщі стягнув на себе ненависть московських кругів і був забитий українцем-ренегатом, фанатиком єдності з Москвою. Другим митрополитом став росіянин Діонісій Валединський. Пригадуючи його лояльне відношення до українства за попередніх часів, особливо за його єпископства в Крем'янці на Волині, українці покладали на його надії, що він буде вповні продовжувати лінію м. Юрія. Але м. Діонісій знайшовся в занадто трудних обставинах, підлягаючи впливам російських кругів і натиску з польського боку, щоб витримати цю лінію.

Становище православ'я в Польщі було доволі складне. В очах польського громадянства воно було зв'язане з споминами про російські часи, про національні й релігійні утиски. І відновлена Польща почала з того, що зруйнувала православний собор та ще одну церкву у Варшаві. Чимало церков, перетворених за російських часів з католицьких костелів, було знову повернуто в костели. Але це ще не було переслідування православної віри, яке прийшло трохи згодом і розгорнулося вже по смерті творця

польської держави Йосифа Пілсудського. Це переслідування розвинулося в зв'язку з загостренням польської політики проти національних меншостей, головно проти українців.

Внутрішнє становище Православної Церкви сприяло цим переслідуванням: в лоні самої церкви точилася національна боротьба. Треба пригадати, що православне духовенство на Волині й на Холмщині складалося здебільшого з елементів змосковщених, які пройшли школу митрополитів Антонія й Євлогія, які виховались в дусі ідей Почаївської Лаври, коли там верховодили й задавали тон цілій церковній політиці на Волині й Холмщині відомі агітатори Іліодор і Віталій. Часи української державности й революції проминули для нього наче безслідно, й опинившись під «твердою» польською владою, воно мріяло про поворот «добрих старих часів», принаймні в своїй вузкій церковній сфері. Український елемент, представлений головно молодшими священниками або емігрантами, був зразу дуже слабкий. Цілий єпископат (8 ієрархів) складався виключно з росіян, так само як і центральна управа — митрополітська консисторія. Духовенство мійське теж було російське й перебувало під впливом своїх російських парафіян — решток колишньої російської бюрократії або людей вільних професій, що залишилися в Польщі. В російських властиво руках залишилася й одинока середня школа, духовна семінарія в Крем'янці (так само як і друга семінарія — у Вільні). Українська течія в житті Православної Церкви була представлена зпочатку лиш нечисленними інтелігентами, здебільшого емігрантами, й національно свідомими священниками. Не маючи впливу в церковних «верхах», вони повели акцію в «низах», серед самого народу, ширячи ідею т. зв. українізації церкви, себ-то впровадження української мови до служби Божої і взагалі до церковного вжитку. Українізація богослуження мала успіх, і взагалі народ охоче горнувся до «своїх» священників, які промовляли до нього рідною мовою, розуміли його життя й потреби. Національна свідомість Волині й Холмщини зробила з часу війни великий поступ, і народ уже розумів, що то значить своя рідна церква, школа і книжка. Провадячи акцію практично на місцях, провідники українського церковного руху старались робити натиск і на верхи, себ-то на єпископат і на самого митрополіта, виступали в пресі й з окремими публікаціями, агітували за скликанням церковного собору. Але побірники українізації Православної Церкви в своїм захопленні боротьбою послуговувалися занадто революційними методами, які не підходять до вжитку в церкві. Це дуже загострило відносини, але справи наперед не посунуло. Тимчасом до внутрішнього життя Православної Церкви все більше й більше почав вмішуватись польський уряд.

Зпочатку, боячись занадто великої переваги елемента московського, уряд пішов був до деякої міри на зустріч бажанням українців. Було висвячено єпископа-українця, яко вікарія в м. Луцьку на Волині (єпископ Полікарп Сікорський); пізніше на чолі волинської єпархії поставлено також українця (архієпископа Олексія Громадського). Але по смерті Пілсудського (1935) його наступники повели божевільну політику на зовні і внутрі, яка скінчилася катастрофою у вересні 1939. року. Польський уряд завдався метою сполонізувати Православну Церкву, обернути українців і білорусів у «православних поляків». Від Православної Церкви забрано її маєтки, під претекстом, ніби вони належали колись до Церкви Греко-Католицької (але повернуто їх не Греко-Католицькій, а Римо-Католицькій Церкві за згодою Римської Курії). Замість давно обіцяного декретом президента республіки церковного собору, який мав урегулювати правне становище Православної Церкви, впроваджено вироблений в тайниках урядових канцелярій статут, який робив Православну Церкву цілком залежною від адміністрації, й не тільки вищої, але й нижчої. Скасовано обидві духовні семінарії, а натомість засновано у Варшаві православний ліцей в чисто польському дусі. Православний Теологічний Факультет при Варшавському університеті й інтернат при ньому, де виховувалися майбутні пастирі Православної Церкви, сполонізовано до решти. Польська влада старалася всіми способами не тільки сполонізувати, але й здеморалізувати православне духовенство, внести серед нього розклад цілою системою шпигунства, доносів, підкупів, залякувань, переслідувань неслухняних. Це все практиковано ще в школі і продовжувано потім відносно вже висвячених на священників.

Але справжня хвиля терору почалася недавно, з літа 1937. року, коли польський уряд (з ініціативи військової кліки, що купчилася біля недолугого маршала Ридза-Сміглого, до речі — греко-католика) розпочав свою акцію гвалтовного навернення православної української людности на католицтво й на польщизну, коли почалося варварське руйнування православних храмів, нищення цвінтарів, викидання православного духовенства з його осель і т. д. Протягом літа 1938. року на одній лиш Холмщині було зруйновано 140 православних храмів, серед них деякі з дуже давних часів, один — з XII. століття. Історія села Гриньки на Волині, де людність катовано, змушуючи перейти на католицтво, наробила в свій час багато розголосу. Та це не спинило польський уряд. Щоб розкласти Православну Церкву з середини, було змушено єпископат висвятити двох нових єпископів, ренегатів — одного українця й другого волинського чеха, які проголосили себе

за поляків. До складу професорів Православного Теологічного Факультету, замість звільнених професорів українців і росіян призначено двох «православних поляків», військових священників, — українців ренегатів. Закрито український місячник «Церква і Нарід», видаваний Волинською консисторією, так само як і російсько-українське «Слово», видаване митрополією, а натомість утворено православні газети в польській мові, видавані у Варшаві, Вільні й Гродні в ультра-польському дусі. Створено спеціальний «Православний Науковий Інститут» у Гродні, який занявся виданням перекладів богослужбових книг на польську мову й різних пропагандистичних брошур в польському патріотичному дусі.

Як же реагувало на це все православне й передовсім українське громадянство? Воно зустріло нагінку на православ'я рішучим протестом. Протестували не тільки православні українці, але й греко-католики: митрополит Андрій Шептицький виступив в обороні переслідуваного православ'я з спеціальним посланієм, яке було польською владою сконфісковане. Галицькі послі виступили в сеймі з інтерпеляціями й промовами, поруч з українськими послами з Волині. Українська преса, по скільки дозволяли цензурні умови, різко виступала против актів урядового й громадського польського терору. Розуміється, українські послі з Волині розвинули особливо енергійну акцію в обороні православ'я, інтервенуючи безпосередно перед урядом або виступаючи з протестами в сеймі. Особливо визначився своїми палкими промовами в сеймі протоієрей о. М. Волков, який зараз же по розпущенні сейма був викинутий з своєї парафії в Сарнах на Поліссі й притягнутий до суду. Навіть покірливий православний єпископат здобувся на посланіє, в якому закликав православних держатися своєї віри, не вважаючи на погрози й переслідування. Посланіє це було сконфісковане, а тих священників, що зважились його прилюдно прочитати в церкві, віддано під суд. Значну громадську відвагу виявив і архієпископ Олексій волинський підчас трагедії в селі Гриньках, — звичайно дуже лояльний та обережний. Та найбільшу мужність і відданість своїй вірі виявила сама православна українська людинність, яка терпеливо зносила всі переслідування й терор. Ці переслідування, звернуті однаково проти православ'я й проти українства (що отверто признавала й сама польська адміністрація), тільки скріпляла її національну свідомість і гартувала її волю; коли до міністра ісповідань Свентославського підчас його приїзду до Луцька з'явилася делегація від православних селян поскаржитись на утиски, то один старий селянин просто заявив в її імені Свентославському: «скажіть нам, пане міністре, чи нам треба заковуватись в землю з своєю вірою? Коли треба, то ми готові»

Літом 1939 року переслідування загострилися ще більше, і напруження серед православного населення Польщі досягло свого апогею; всі дожидали якоїсь зміни й вірили, що її принесе тільки війна. І війна таки прийшла, та ще швидче, ніж її сподівались. Вона змела з карти Європи грішну польську Річ-Посполиту, яка за 150 літ власної неволі нічого не навчилась і нічого не забула.

Говорячи про Православну Церкву в Польщі, слід згадати й про ту позицію в церковній справі, яку зайняла тут українська еміграція з Великої України. Живучи в ближчому контакті з автохтонним православним населенням і сама складаючись в головній своїй масі з людей простих, незацеплених вільнодумством та релігійним індіферентизмом інтелігенції, українська еміграція в Польщі мала більше зрозуміння для своєї Православної Церкви. По таборах, де сиділи інтерновані вояки української армії, або доживали віку її інваліди, улаштовувано в бараках церкви і з любовію вимальовувано іконостаси в українському стилі, шито ризи по старим зразкам, прикрашувано храм, на скільки дозволяли вбогі кошти таборових мешканців. Служба Божа і проповідь в рідній мові, тепла молитва за Україну в своїм власнім храмі, служили потіхою й розрадою для закинутих на непривітну чужину, в невільничі умови таборового життя вояків. В місті Луцьку на Волині, головно заходами й силами українців-емігрантів, повстало Товариство імени Петра Могили, яке видавало український тижневик «Шлях» і книжки духовно-релігійного змісту. Зпосеред українських діячів, які опинилися на еміграції в Польщі, особливо близько приймали до серця церковну справу професори Ів. Огієнко, Ол. Лотоцький і В. Біднов. Найбільші заслуги поклав на цьому полі покійний проф. Ол. Лотоцький, який від р. 1928. став професором Православного Теологічного Факультету Варшавського університету й директором Українського Наукового Інституту. Гарячий побірник впровадження української мови до богослужби і взагалі українізації Православної Церкви, Лотоцький мав за собою авторитет визначного знавця церковних відносин, і до його голосу уважно прислухалися в кругах варшавської митрополії*). Маючи на увазі потреби української людности по той бік советського кордону, де знищено всі книги церковного й релігій-

*) В богослуженні українською мовою, окрім мотиву більшої зрозумілості рідної мови, ніж церковно-славянська, добачав Лотоцький спосіб відріжнення Української Православної Церкви — в очах народніх мас — від Церкви Московської, а тим самим і забезпечення на будучність від «всеросійських» впливів за допомогою спільної православної віри й спільної церковної мови, коли християнство знову запанує на теренах колишньої Росії.

ного змісту, і де, коли впаде той кордон, виявиться величезний попит на ці книги у відбудованій церкві, Лотоцький організував при Укр. Наук. Інституті спеціальну комісію для перекладу богослужбових книг на українську мову. Комісія, зложена з фахівців, переклала з грецької та жидівської мови й видала Часослов, Псалтирь, дві літургії, чин охрещення шлюбу й похорону, Октоїх, і підготувала до видання ряд інших перекладів. На чолі комісії стояв, як голова, митрополит Діонісій, і апробовані ним переклади тим самим були допущені до вжитку й по українських православних церквах у Польщі. Окрім цієї комісії й незалежно від неї працював і досі працює над науковим перекладом св. Письма проф. І. Огієнко.

Одначе розуміння ваги церковної справи виявила, на жаль, не вся еміграційна інтелігенція в Польщі. Коли вже по здобутті Варшави німцями заснувався там Український Комітет, і до нього прийшла делегація від місцевого православного духовенства, щоб порозумітися в церковних справах, то голова Комітету, заявив, що його, як атеїста, церковні справи зовсім не цікавлять. Коли ж українське громадянство почало домагатись, щоб Комітет таки занявся справою української православної парафії у Варшаві, то голова Комітету вислав для переговорів з архієпископом берлінським Серафімом, що приїхав перебрати опіку над Православною Церквою в колишній Польщі, свого заступника... греко-католика. Що міг подумати архієпископ, коли до нього явився, як представник православних українців в справі православної парафії — греко-католик!

Треба тут зазначити, що становище Православної Церкви на землях, які по упадку Польщі увійшли в склад Краківського генерал-губернаторства під німецькою управою вимагає дуже серйозної уваги до себе. Під німецькою владою опинилося коло пів мільйона української православної людности на Холмщині, Підляшшу й Лемківщині (не рахуючи еміграції). Ця людність, визволена зпід польської неволі й зпід опіки полоно- й москвофільської православної ієрархії, виявляє стихійний рух до відновлення свого церковного життя і домагається ревіндикації забраних польською владою храмів та церковного майна. Ревіндикація ця відбувається стихійно і без плану. Церковні відносини ще як слід не упорядковані. Загальним бажанням народу єсть заложення свого окремого православного єпископства, відновлення духовної школи для виховання духовенства, розбудова церковно-національного життя. Справа православна на Лемківщині вимагає особливо делікатного до себе підходу. Як відомо, православ'є приходило досі на Лемківщину (подібно до того, як і на Підкарпат

тя) в тісному звязку з москвофільством і провадило до денационалізації української людности. Тому воно тішилось прихильністю польського уряду й, само собою розуміється, опікою варшавської митрополії. Завданням українських національних кругів єсть тепер подбати, щоб Православна Церква на Лемківщині прийняла український характер і служила для скріплення національної свідомости, а не для її затемнення. Необхідно, щоб вища церковна управа не опинилася знову в чужих руках, щоб вона була своєю, рідною для місцевого населення. Очевидна річ, що з установленням такої влади їй мусить підпорядкуватись в церковному відношенні й українська православна еміграція в колишній Польщі, добившись для себе окремих парафій в більших осередках, таких як Варшава або Краків. •

РИДИВЛЯЮЧИСЬ ДО ВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ

політичної еміграції в її цілому до справи Православної Церкви, не можна не прийти до висновку, що тільки в ідеології гетьманського руху цій справі одведено належне місце. Провід цього руху весь час ставився до неї з великою увагою, гадаючи, що релігія й церква мають бути одною з основ відбудови українського національного життя й української державности. Ідеолог гетьманського руху В. Липинський в своїх писаннях раз-у-раз підкреслював вагу релігії в українському житті й написав на цю тему книгу, повну глибоких думок і спостережень*). Він стояв одначе не за автокефалію Української Православної Церкви, а за спільний для цілого Сходу Європи патріярхат: для України, Московщини й Білорусі, при чім висловлював побажання, щоб патріярший стіл знаходився у Києві. Як римо-католик, Липинський перебував під впливом католицької ідеї церковного унітаризму й централізму і вважав, що «зосередження верховної влади церковної в руках одного, стоячого по-над кількома церквами патріярха спричинилося б для зміцнення авторитетности і внутрішньої сили православної церкви», при цім такий патріярх, при занепаді патріярхату царьгородського, міг би перейняти його авторитет

*) Релігія і церква в історії України, Філадельфія (Америка) 1925; друге видання у Львові 1933 р.

і значіння голови цілого східного християнства*). Ця думка про спільного «для трьох націй: української, білоруської й російської» патріярха була висловлена і в «Основныхъ положеніяхъ» Українського Союзу Хліборобів-Державників (1922), без докладнішого одначе умотивовання. Коли розгорілося в Польщі переслідування Православної Церкви, Пан Гетьман звернувся 5. X. 1938. з відозвою «До гетьманців і до українського громадянства», в якій рішуче запротестував проти «варварського наступу поляків на Православну Церкву» й закликав усіх українців об'єднатись в протесті проти цих переслідувань, зрозуміти вагу моменту й вагу гасла: «за віру прадідів», та «повсякчасно й на кожному місці виступати спільно в обороні святих почувань України». Одночасно з тим він звернувся й до Православного Синоду в Карловицях (в Юго-Славії) з закликом підняти голос «в обороні zagrożеного з боку польського шовінізму православія». Але емігрантський російський Синод залишився глухий до цього заклику, натомість голова Синоду, митрополит Анастасій, в своїй посланії на Різдво 1938. року не знайшов нічого розумнішого, як заперечити саме існування українського народу, назвав українців людьми «засліпленими вузькими політичними пристрастями й користоловними міркуваннями», а цілий український рух представив, як діло чужоземної інтриги, поведеної на шкоду єдності «русскаго» народу. На цей нетактовний і недостойний православного пастиря лист, відповів Пан Гетьман листом з дня 18. II. 1939. «До гетьманців і до всіх православних українців», де різко осудив вчинок м. Анастасія й дав вислов своєму обуренню проти його інсинуацій.

В звязку з потребою, по упадку Польщі, забезпечити церковні інтереси української православної людности, що знайшлися під німецькою управою, Пан Гетьман звернувся 20 XII. 1939. з відповідним меморандумом до німецької влади. З цієї нагоди Гетьманська Управа опублікувала в ч. 29 свого Бюлетеня (лютий 1940) ті головні напрямні лінії, яких додержується гетьманський рух в справах церковної політики. Виходячи з того, що Українська Православна Церква «має бути автокефальною під головуванням українського патріярха чи митрополита та в канонічному звязку з іншими самостійними церквами», Гетьманська Управа висловлює віру в те, що релігійне життя українського народу, «штучно тамоване, при зміні обставин відродиться з живою силою», й перестерігає, що коли українська інтелігенція нічого не зробить, щоб підготувити організацію церковного життя в українських національних формах, то «наші маси вірних, не знай-

*) В. Липинський, Релігія і церква, ст. 82.

шовши нічого для заспокоєння своєї духовної спраги у своїх, опиняється в обіймах московського духовенства, ворожого, як і завжди, до будь-яких незалежницьких українських прагнень. Тому Гетьманська Управа ставить як невідкладну й пекучу проблему дня організацію свого власного українського релігійного життя та відповідного його оформлення, організацію насамперед — віруючих, тих, «кому дорога наша стародавня українська традиція хреста й меча». Вона закликає всіх православних гетьманців до організації православних братств, «яких завданням має бути впорядкування релігійного життя і допомога в задоволенні релігійних потреб своєї православної віруючої громади й підтримка починань ЯВП. Гетьмана й Гетьманської Управи в питаннях української державницької церковної політики».

ИНУЛО ВЖЕ БІЛЬШЕ ЯК 20 РОКІВ ТЯЖ-

кого поневір'яння української політичної еміграції на чужині. За цей час багато чого перемінилось на світі. Старий демократично-парламентарний устрій збанкрутував в цілому ряді держав; майже скрізь заступила його форма сильної влади, зосередженої здебільшого в одних руках. Ідеї соціалізму й комунізму так само на наших очах переживають себе і втрачають свою привабливість для широких мас, які пішли за іншими, новими гаслами. Ті нові гасла об'єднали вже два з найкультурніших народів Європи і дали їм нечувану силу. За їх прикладом іде цілий ряд інших народів, кожен вибираючи собі ту форму ладу, яка відповідає його вдачі й умовинам його життя. Навіть на нашій нещасливій батьківщині зайшли глибокі зміни в умах і настроях мас, хоч формально ще там панує силоміць накинута ідеологія й політична та соціальна система; але ця система вже всіма зненавиджена й держиться тільки фізичною силою. І ось сьогодні ми стоїмо в обличчю нової світової війни, стоїмо перед далеко йдучими змінами, які відібуваються й на долі нашої землі, нашого народу. Сьогодні ми перебуваємо в пасивному стані, на самому дні, як писав Франко, — як сама нижня верства між народами, і тільки болюче відчуваємо, як над нами ворухатяться, рухуються інші — вільні народи, і цей рух відчуваємо «як біль, як натиск, як штовхання на наш народній організм» (Франко — «До

світла»). На світовій арені виступають сьогодні чинники, що в їх руках ми являємось тільки об'єктами. Але логіка подій неминуче приведе до того, що й українці виступлять як активний чинник на світовій арені і знов будуть самі кувати свою долю. Не знаємо ні дня, ні години, коли це наступить, але живемо вірою й надією, що це наступити мусить. Супроти цих грядущих подій, які відбудуться там, на нашій далекій батьківщині, ми, українська еміґрація мусимо бути підготовлені ідейно й духово, ми мусимо змобілізувати всі свої сили, щоб не залишитись пасивними глядачами або сліпим знаряддям у чужих руках під той час, коли настане пора активно діяти. Церковна справа також мусить бути нами відчута й продумана, і в цій справі, як і в інших, мусить бути у нас ясний і одностайний погляд, як основа й передумова нашої майбутньої діяльності на цім полі.

ВЖЕ ЗГАДУВАВ НА ПОЧАТКУ ЦЕЇ МОЄЇ книги, що за останні часи можна почути серед української еміґрації скептичні голоси що-до Православної Церкви: є люде, котрі кажуть, що Православна Церква, мовляв, по самій своїй природі не може відограти ролю творчого, конструктивного чинника в українському державному будівництві, і тому нам байдуже до неї. Інші кажуть, що православ'є на Україні вже відумерло, що воно фактично, як організована церква, перестало там існувати, як не існує під советським режимом християнство взагалі. Так, що коли іде річ про відбудову церковного життя, то чи не краще, мовляв, подумати над заміною православ'я іншою, більш відповідною для національно-державних інтересів релігією, себ-то греко-католицизмом, який уже визнає певна частина українського народу? Нарешті не бракує й таких, що кажуть, що релігія, яко приватна справа кожної окремої людини, не повинна інтересувати державу, яка не має чого до церковних справ мішатися.

Ми ось тільки що подали огляд історичного розвитку Православної Церкви на Україні і думаєм, що з цього огляду впливає така відповідь на ці сумніви й вагання. Коли хто не визнає за Православною Церквою творчого, конструкційного значіння, той перекреслює цілу тисячолітню історію нашого куль-

турного розвитку, той забуває, що з Православною Церквою звязана християнська цивілізація українського народу. Тяжкий був шлях, який переходила Українська Православна Церква, короткі, порівнюючи, були на ньому моменти розцвіту й спокійного життя; здебільшого це були довгі віки поневір'яння під чужою владою, переслідування, боротьби за своє існування. Але доля Української Православної Церкви це ж доля самого українського народу. Коли він жив власним державним життям під своїми князями або коли розправляв крила під гетьманами, навіть за короткий час недавнього відродження української державности, то оживала й Українська Православна Церква та займала гідне її ролю в суспільному житті місце. Але ділячи з усім українським народом його долю і недолю, Православна Церква зберегла в 16—17 століттях саму українську народність, ставши її символом, її прапором у боротьбі з ворожими силами. Козаччина високо піднесла значіння Православної Церкви, та з упадком Української Козацької Держави підупадає й Українська Православна Церква, підпорядкувавшись Москві. Православна Церква по своїому устрою й по своїй природі не мала іншої опори, як у своїм власнім народі, одже від самих українців залежить, щоб вони, упорядковуючи, коли настане слушний час, своє життя у власній державі, забезпечили Православній Церкві таке становище, щоб вона могла спокійно виконувати свою високу місію: берегти завіти християнської віри й моралі, задовольняти духові потреби українського народу, а разом із тим бути опорою його державі, освячуючи й бережучи, яко суто-консервативна по своїй істоті установа, її засади. Як Божа установа, але створена для людей, кожна християнська церква відповідає тій степені культури, тим поняттям певного часу, який переживає належача до тої церкви людська громада. Разом з тою громадою вона переживає добу розцвіту й добу упадку. Не міняються тільки засади Христової науки, але міняються люде, які ті засади визнають і переводять у життя. Так було з нашою Церквою, так було і з Церквою Римською.

Коли хто думає, що Православна Церква в Україні вже вмерла, що там в релігійному відношенні утворилося якесь вацишт порожнє поле для місійної діяльности інших, краще під цей час зорганізованих церков, і в першу чергу — Греко-Католицької, той попросту не здає собі справи з фактичного стану річей, бо ні в Україні, ні в цілому советському союзі християнство не вмерло, а тільки його загнано в підпілля, в катакомби. Знищено на зверх церковну організацію, замучено або загнано на заслання єпископів та священників, поруйновано або обернуто в кіно, в музеї або клуби Божі храми, переслідуються вірні за вико-

нання практик християнської віри. Чи це означає, що знищено віру Христову, що витравлено її з людських душ? Чи не жде вона призначеного волею Божою часу, щоб знову відродитися й розцвісти з небувалою досі силою? А коли справді настане свобода віри, то чи люде будуть міняти свою стару, освячену мучеництвом віру так, як міняють партійну приналежність або державне підданство? Хто думає, що з упадком офіційного безбожництва треба буде накидати народові силою державного авторитету нову віру чи обряд, той не здає собі справи з того, що коли б це дійсно так сталось, то в Україні почалася б така завзята боротьба на релігійному ґрунті, що перед нею побліднуть часи XVI—XVII. віків. Проти такого експерименту повстануть перш за все усі консервативні елементи, всі прихильники старої національної традиції. Довелось б перекреслити все, що є дорогого українському народові в його старій церкві, в його старім обряді, за що терпів він переслідування з боку безбожницької влади. Невже можна допустити, що за яких 20 чи більше років народ забув свою віру, в якій жили його батьки, діди й прадіди — яких тисячу років? Росія 150 літ старалась винищити в душі українського народа всякий спомин про стару козацьку волю, і що ж? Коли в 1917. році почався на Київщині рух т. зв. Вільного Козацтва, то люде повикопували з схованок у землі старі козацькі списи й шаблі, повідобували десь козацькі шапки й жупани, позапускали на голові оселедці — однаково старі діди й молоді хлопці, — де взялася в їх пам'ять про козащину, як вона могла так спонтанно воскреснути? Оттак буде і з Церквою, яка воскресне в житті народа в один день, як тільки спадуть кайдани.

Але єсть іще один момент в справі відновлення церковного життя, слушно підкреслений вже у згаданій вище відозві Гетьманської Управи, який ми не повинні забувати. Не забуваймо, що тепер терпить переслідування також православ'є московське. І його так само старається безбожницька влада розкласти, деформувати — і знищити. Але чи москалі мріють про заміну свого православ'я якоюсь новою, модернішою формою церковної організації, більш відповідаючою певній політичній кон'юктурі? Чи не ставляться вони сьогодні з призи́рством, як до відступників, до тих, хто з принципових міркувань або з політичного розрахунку переходить на католици́тво? І чи відроджене православ'є у відродженій Росії не матиме також атракції й для нашого народу, як що ми не здолаємо в свій час протиставити йому православ'є в українській національній формі? А що вже казати про таку ситуацію, коли б уряд в ім'я якихсь політичних концепцій заходився накидати українському народові греко-католици́тво?

Чи може бути у нас певність в тому, що маючи, скажем, до вибору між всеросійським православієм і українським греко-католицтвом, наш народ не піде за першим, і ніяка державна влада його від того не вдержить? І тоді заведеться у нас страшна московська ірредента під покровом православія. Чи можемо ми собі бажати такої перспективи?

Що торкається твердження про те, що релігія, мовляв, є ділом сумління кожної окремої людини, та що держава до церковних справ мішатися не повинна, то не входячи в обміркування самого питання, чи добре, чи ні, коли церква відділена від держави (досвід, наприклад, Франції показує, що не зовсім добре), зауважимо, що своєї держави ми ще не маємо і тільки всі спільно, православні й греко-католики прагнемо її відбудувати; церковну організацію ми вважаємо за могутню опору при відбудові держави та при її скріпленні й консолідації, — то як же ми можемо тепер думати про відділення справи церкви від справи нашої державности й відкидати поміч церкви в нашому ділі? Та й чи не повчає нас наш власний досвід з недавнього минулого в 1917—1918 роках, до чого довело нехтування церковною справою з боку тодішньої української влади? Кінчимо наші міркування. Моїм завданням було звернути увагу православної української еміграції в ці великі переломові часи, що ми переживаємо, на велику вагу церковної справи в ділі визволення нашої Батьківщини й відбудови Української Держави, звернути увагу на необхідність твердої й ясної постановки питання про відродження Української Православної Церкви, як могутнього фактора при цій відбудові. За цим промовляє наша тисячолітня історія, про це повчають нас наші вільні й невільні помилки за часів недавньої визвольної боротьби. Тепер, коли перед нами стоїть новий етап цієї боротьби, не повторюймо старих помилок!

ДМИТРО ДОРОШЕНКО
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
В МИНУЛОМУ Й СУЧАСНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ВИДАЛА «НАЦІЯ В ПОХОДІ»
ПОРТРЕТ ВИКОНАВ АКАДЕМІЧНИЙ
МАЛЯР І. АНІСІМОВ. ВІНЄТИ
ВИКОНАВ І ГРАФІЧНО УПРАВИВ
АРХІТЕКТ А. КОРНІЙЧУК.
ВИДРУКУВАЛА ДРУКАРНЯ Е. ВІХНЕР
ПРАГА.

ВИДАНО 2000 ПРИМІРНИКІВ
НА ПАПЕРІ ОФСЕТОВІМ ТА
25 ПРИМІРНИКІВ НА РУЧНІМ ПАПЕРІ
ЧИСЛОВАНІХ ВІД 1 ДО 25.